

The Incompatibility of Constitutionalism and Shariat from Mirza Sadegh-e Murtahid-e Tabrizi's Perspective

Jafar Moradhaseli¹

1. PhD Graduated in History, Faculty of Literature and Human Sciences, University of Shahid Beheshti, Tehran, Iran.

(Corresponding Author) Email: jafarmoradhaseli@gmail.com

Article Info

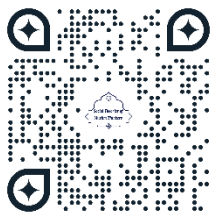
Article type:
Research Article

Article history:
Received: 03 January 2026
Received in revised form: 29 April 2026
Accepted: 03 May 2026
Published online: In Press

Keywords:
Mirza Sadegh-e Murtahid, constitutionalism, Shariat, shi'ite political theory, incompatibility.

ABSTRACT

Mirza Šadeq Murtahid Tabrizi was one of the prominent Shi'i jurists of the Constitutional period in Iran who initially supported the Constitutional Movement but gradually distanced himself from it after the establishment of the constitutional system and the clarification of its aims and trajectory. He subsequently articulated a set of critical views against constitutionalism. His ideas, grounded in Shi'i political theory, primarily focus on analyzing the incompatibility between constitutionalism and the Sharia. Drawing on the approach of the history of political thought, this study seeks to address the following question: from Mirza Šadeq Murtahid's perspective, what are the main components and constitutive elements of constitutionalism, and how do its core concepts—such as the constitution, elections, freedom, and justice—relate to the teachings of the Sharia?. The findings of the study indicate that Mirza Šadeq Murtahid, relying on the fundamental categories of Shi'i political theory, regarded the essential elements of the constitutional political system—including legislation, the holding of elections, the establishment of a parliament, and the recognition of freedom and justice—as standing in direct opposition to the Sharia's principles for governing society. In his view, the Sharia has a divine origin, whereas constitutionalism has a satanic origin, and the two are therefore inherently incompatible and can never be reconciled.

Cite this article: Moradhaseli, J. (2026). The Incompatibility of Constitutionalism and Shariat from Mirza Sadegh-e Murtahid-e Tabrizi's Perspective. *Social Theories of Muslim Thinkers*, Article in Press. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.370292.1681>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.370292.1681>

Introduction and Problem Statement

Mirza Šādeq Mujtahid Tabrizi was one of the prominent Shi'i jurists of the Constitutional period in Iran who initially supported the Constitutional Movement but gradually distanced himself from it after the establishment of the constitutional system and the clarification of its aims and trajectory. He subsequently articulated a set of critical views against constitutionalism. His ideas, grounded in Shi'i political theory, primarily focus on analyzing the incompatibility between constitutionalism and the Sharia. Drawing on the approach of the history of political thought, this study seeks to address the following question: from Mirza Šādeq Mujtahid's perspective, what are the main components and constitutive elements of constitutionalism, and how do its core concepts—such as the constitution, elections, freedom, and justice—relate to the teachings of the Sharia?. The findings of the study indicate that Mirza Šādeq Mujtahid, relying on the fundamental categories of Shi'i political theory, regarded the essential elements of the constitutional political system—including legislation, the holding of elections, the establishment of a parliament, and the recognition of freedom and justice—as standing in direct opposition to the Sharia's principles for governing society. In his view, the Sharia has a divine origin, whereas constitutionalism has a satanic origin, and the two are therefore inherently incompatible and can never be reconciled.

Research Method

From a methodological standpoint, the article employs a contextualist approach within the history of political thought, an approach closely associated with the works of Quentin Skinner. This perspective emphasizes that the political thought of any thinker must be understood in close relation to the historical, social, and discursive contexts of their time. Accordingly, the writings of Mirza Šādeq Mujtahid—including his treatises, letters, and political positions—are not interpreted as abstract or purely individual reflections, but rather as speech acts situated within the field of intellectual and political contestation among constitutionalists, advocates of *mashrū'a* (legitimate government), and the classical traditions of Shi'i jurisprudence. Within this framework, the study first elucidates the historical and intellectual context of the Constitutional era and the position of the ulama within it, then revisits the core principles of Shi'i political thought concerning government, law, and divine authority, and finally analyzes Mirza Šādeq Mujtahid's views in relation to this context and intellectual tradition.

Findings

The findings of the article demonstrate that Mirza Šādeq Mujtahid Tabrizi, after an initial period of support and sympathy for the Constitutional Movement, gradually became convinced that constitutionalism—as it was articulated and implemented in Iran—was fundamentally incompatible with the Sharia. In his view, the principal elements of the constitutional system consisted of human legislation based on collective will, the establishment of a parliament as a law-making institution, the holding of elections and the delegation of political authority to popular vote, and the recognition of freedom and justice within modern and secular conceptual frameworks.

From his perspective, these elements were not only inconsistent with the jurisprudential and theological structure of the Sharia but also stood in direct contradiction to the philosophy of divine sovereignty and legitimate religious authority (*wilāya shar‘iyya*).

In his writings and arguments, Mirza Ṣādeq repeatedly emphasized that the Sharia constitutes a divine system whose laws are instituted by God, with God alone as the true Legislator, whereas constitutionalism is founded upon autonomous, human-made legislation. He described this opposition in terms of a contrast between the “divine” and the “satanic,” portraying constitutionalism as a system whose underlying spirit is the sovereignty of the people over themselves and law-making independent of the Sharia, in contrast to the Sharia, whose spirit is the sovereignty of God over humanity and obedience to divine rule. Within this framework, constitutionalism and the Sharia are understood as two distinct and irreconcilable normative and semantic orders, each possessing its own “spirit” and “body,” and whose structural incompatibility cannot be resolved through superficial or formal reconciliation.

Conclusion

An analysis of the key concepts of constitutionalism in Mirza Ṣādeq Muḥtaḥid’s thought reveals that he reinterpreted law, elections, freedom, and justice from a jurisprudential perspective within the tradition of Shi‘i political thought. He regarded modern legislation and the enactment of positive law as a form of “self-sufficiency from the Sharia” and as an illegitimate human intervention into the exclusive domain of divine law-making. From his standpoint, elections and the transfer of authority to the people for selecting rulers and legislators were incompatible with the principle of divine sovereignty and the juristic authority of the Shi‘i ulama during the Occultation. The constitutionalists’ interpretation of freedom, in Mirza Ṣādeq’s view, entailed liberation from the limits and obligations imposed by the Sharia and redefined freedom as emancipation from divine sovereignty and submission to human rule. Justice, within his framework, could only be realized under divine governance and the full implementation of Sharia law, and any secular or autonomous conception of justice was therefore deemed invalid.

On this basis, the article demonstrates that Mirza Ṣādeq Muḥtaḥid Tabrizi not only fundamentally disagreed with constitutionalist intellectuals who promoted concepts such as natural rights, popular sovereignty, and political secularism, but also rejected the efforts of certain pro-constitutionalist clerics—most notably Mirza Na‘ini—to reconcile constitutionalism with the Sharia. He considered the juristic arguments offered in defense of constitutionalism to be insufficient and ultimately dismissed the project of rendering constitutionalism “Islamically legitimate.” In his view, as long as popular will and modern political institutions constituted the foundation of sovereignty and legislation, the Sharia would inevitably be marginalized, and the political order would assume a non-divine character.

The article concludes that Mirza Ṣādeq Muḥtaḥid Tabrizi’s intellectual framework concerning government and law is deeply rooted in the millennia-old tradition of Shi‘i political thought. Within this tradition, particularly during the period of the Occultation, the legitimacy of political authority is inseparably tied to adherence to the Sharia and the authority of the jurists, and any political system based on independent human legislation is fundamentally indefensible. His opposition to

constitutionalism was therefore not a contingent or purely reactive response to contemporary political developments, but rather the outcome of a coherent theoretical system in which divine sovereignty and obedience to Sharia law constitute non-negotiable principles. Based on this analysis, the article identifies Mirza Šādeq Mujtahid Tabrizi as one of the most significant historical examples of the continuity of this intellectual tradition in its encounter with political modernity and modern institutions. Through his systematic critique of the components of constitutionalism—from law and elections to freedom and justice—he foregrounded the fundamental tension between the logic of divine sovereignty and the logic of popular sovereignty, thereby contributing to a deeper reconfiguration of the relationship between the Sharia and constitutionalism in the history of Iranian political thought.

Author Contributions: The author is the sole contributor to the writing and development of this manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Declaration of AI Use: The author has used no AI tools.

Acknowledgements: The author would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

ناسازگاری مشروطیت و شریعت از منظر میرزا صادق مجتهد تبریزی

جعفر مرادحاصلی^۱

۱. دکترای تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: jafarmoradhaseli@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

میرزا صادق مجتهد تبریزی یکی از مجتهدان برجسته دوران مشروطه بود که ابتدا از جنبش مشروطیت حمایت کرد، اما با استقرار نظام مشروطه و روشن شدن اهداف و مسیر این نظام از آن فاصله گرفت و دیدگاه‌های خود در نقد مشروطیت را مطرح کرد. آراء و اندیشه‌های او که مبتنی بر نظریه سیاسی شیعه است، عمدتاً بر تحلیل ناسازگاری بین مشروطیت و شریعت تمرکز دارد. این پژوهش با تکیه بر رویکرد تاریخ اندیشه‌ها در پی پاسخ به این پرسش است که از منظر میرزا صادق مجتهد مشروطیت از چه اجزاء و عناصری ترکیب شده و مقولات و مفاهیم اصلی سازنده آن جنبش نظیر قانون اساسی، انتخابات، آزادی و عدالت، چه نسبتی با آموزه‌های شریعت دارند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که میرزا صادق مجتهد با تکیه بر مقوله‌های نظریه سیاسی شیعه، اجزاء و عناصر نظام سیاسی مشروطیت همچون وضع قوانین، برگزاری انتخابات، تشکیل مجلس و به رسمیت شناختن آزادی و عدالت را در نقطه مقابل آموزه‌های شریعت در زمینه اداره امور جامعه می‌دانست. به زعم او، شریعت خاستگاه الهی دارد اما مشروطیت خاستگاه شیطانی و این دو هرگز با هم سازگار نمی‌شوند.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳

تاریخ انتشار: آماده انتشار

کلیدواژه‌ها:

میرزا صادق مجتهد، مشروطیت، شریعت، نظریه سیاسی شیعه، ناسازگاری.

استناد: مرادحاصلی، جعفر (۱۴۰۵). ناسازگاری مشروطیت و شریعت از منظر میرزا صادق مجتهد تبریزی. *نظریه‌های*

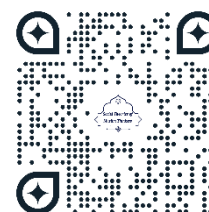
اجتماعی متفکران مسلمان، مقاله آماده انتشار. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.404095.1833>

© نویسنده‌گان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.404095.1833>

مقدمه و بیان مسئله

جنبش مشروطیت دگرگونی‌های فکری، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شگرفی در جامعه ایران پدید آورد. در این جنبش اقشار و گروه‌های اجتماعی مختلف به تکاپو افتادند و به متن یک جنبش تحول‌خواه گام نهادند. مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی که در جریان شکل‌گیری، پیروزی و استقرار جنبش مشروطیت ایران نقش ایفا کردند روشنفکران، بازرگانان، علما و اشراف بودند (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۴۷). هرچند این گروه‌های اجتماعی با اندیشه‌ها و اهداف متفاوتی به مشارکت در جنبش مشروطیت پرداختند، اما تمامی آنها در مراحل آغازین این جنبش حول محور هدف مشترک تبدیل پادشاهی مطلقه قاجاریه به نظام سیاسی مشروطه گرد آمدند. در این مرحله اختلاف‌نظرها مجال ظهور و بروز چندانی نیافت، اما پس از پیروزی انقلاب مشروطیت در میان نیروهای اجتماعی مختلف به ویژه روشنفکران مشروطه‌خواه و علمای دینی و بین خود علما به تدریج اختلاف‌هایی جدی بر سر مسیری که مشروطیت در آن پیش می‌رفت و نسبت آن با آموزه‌های شریعت پدید آمد.

جریان روشنفکری ایران که از میانه دوران سلطنت ناصرالدین شاه قاجار در نتیجه آشنایی با اندیشه‌های متفکران عصر روشنگری و انقلاب فرانسه شکل گرفت به منادی طرح مفاهیم و مقولات سیاسی و اجتماعی جدید همچون آزادی، عدالت، قانون و حقوق بشر بدل شد. نمایندگان اصلی این جریان میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله، میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، میرزا آقاخان کرمانی و میرزا عبدالرحیم طابوف همه به نوعی متأثر از ایده‌های لیبرالیسم بودند و مبلغ و مروج قانون‌گرایی، آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی، استبدادستیزی و اصلاح دینی بودند (نبوی، ۱۳۸۸: ۵). اندیشه‌های آنان در دوران پیش از مشروطه در نشریات، رساله‌ها، کتاب‌ها و محافل و انجمن‌های سیاسی مطرح شد و زمینه را برای طرح نظام سیاسی مشروطیت هموار کرد.^۱

در کنار جریان روشنفکری، علمای دینی دیگر گروه اجتماعی تأثیرگذار جنبش مشروطه به شمار می‌رفتند. تردیدی نیست که اگر حمایت سیدین سندن، یعنی آیت‌الله سید محمد طباطبایی و آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی، و مراجع ثلاث نجف، یعنی ملا محمدکاظم خراسانی، میرزا عبدالله مازندرانی و میرزا حسین خلیلی تهرانی، از جنبش مشروطیت نبود، شاید این جنبش هرگز به ثمر نمی‌نشست. علما گمان می‌کردند که جنبش مشروطیت تفاوت‌های بین شریعت یا احکام و قوانین دینی و قوانین جدید مصوب مجلس را به رسمیت می‌شناسد. روشنفکران در نوشته‌ها و سخنان خود همواره تلاش داشتند نظراتشان را هم‌آهنگ با دین و شریعت نشان دهند و به این ترتیب، اعتماد و پشتیبانی علمای دینی از مشروطیت را کسب نمایند. با این حال، پس از پیروزی مشروطیت ناسازگاری بین احکام و قوانین شریعت و قوانین غیرمذهبی مندرج در قانون اساسی آشکار و موجب جدایی‌گریزناپذیر بخشی از علمای دینی از روشنفکران مشروطه‌خواه و ابراز مخالفت با جنبش مشروطیت شد (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۴: ۳۹). در واقع، بروز این ناسازگاری به ویژه پس از تصویب متمم قانون اساسی نه تنها منجر به فروپاشیدن ائتلاف اولیه علمای دینی و روشنفکران شد بلکه به تقابل نظری اساسی بین آنها انجامید.

پیش‌فرض اغلب پژوهش‌های تاریخ مشروطه ایران این است که شیخ فضل‌الله نوری نخستین عالم دینی بود که پیش از دیگران به ناسازگاری بین شریعت و مشروطیت پی برد و با بست نشستن در حرم حضرت عبدالعظیم در شهری و نگارش رسائل و مکتوباتی پرده

۱. در نیمه دوم قرن سیزدهم هجری/نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، در عصر ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق/۱۸۴۸-۱۸۹۵م)، از واژه منورالفکر برای نامیدن روشنفکران استفاده می‌شد. «منورالفکر»، که از واژه فرانسوی (Lumiere) اخذ شده است، اصطلاحی بود که برای روشنفکران اولیه، از نیمه دوم قرن نوزدهم تا حدود جنگ جهانی دوم، به کار می‌رفت. یکی از نخستین کسانی که تعبیر «روشنفکر» را به کار برد، میرزا آقا خان کرمانی، از فعالان سیاسی تدریجی دوران مشروطه بود که فیلسوفان عصر روشنگری فرانسه را می‌ستود و آنان را منورالعقول و رافع‌الخرافات می‌خواند. تعبیر منورالعقول کرمانی ظاهراً منشاء اصطلاحی است که بعدها به صورت منورالفکر درآمد و سرانجام به روشنفکر بدل شد. پس از شهریور ۱۳۲۰ اصطلاح «روشنفکر» جایگزین منورالفکر شد که واژه‌ای عربی است (قیصری، ۱۳۸۹: ۲۵؛ آل‌احمد، ۱۳۸۹: ۲۹-۳۱).

از این ناسازگازی‌ها برگرفت. برخلاف این فرض، شیخ فضل‌الله تنها مجتهدی نبود که این ناسازگاری را دریافت بلکه علمای کمتر شناخته شده دیگری نیز به مخالفت با مشروطیت و دفاع از شریعت برخاستند. میرزا صادق مجتهد تبریزی مجتهد برجسته تبریز یکی از عالمانی بود که همزمان و حتی شاید پیش از شیخ فضل‌الله نوری، به این ناسازگاری‌ها پی برد. او که ابتدا از جنبش مشروطیت حمایت کرده بود، پس از استقرار نظام مشروطه مبانی آن نظام را با شریعت ناسازگار دید و راه خود را از صف مشروطه‌خواهان جدا کرد. همچنین با نگارش رساله‌هایی کوشید ناسازگاری بنیادین و آشتی‌ناپذیر بین مشروطیت و شریعت را نشان دهد.

از این رو، این پژوهش درصدد آن است که به پرسش‌های زیر پاسخ دهد و از رهگذر پاسخ به آنها دریافت میرزا صادق مجتهد از نسبت بین مشروطیت و شریعت را بازنماید: از دیدگاه میرزا صادق مجتهد تبریزی جنبش مشروطه ایران از چه اجزاء و عناصری ترکیب شده بود و مقولات و مفاهیم اصلی آن، یعنی قانون اساسی، انتخابات، آزادی و عدالت، چه نسبتی با شریعت و آموزه‌های آن و نظریه سیاسی شیعه داشتند؟ چرا میرزا صادق مجتهد با وجود حمایت اولیه از مشروطیت در ادامه مسیر راه خود را آن جنبش جدا کرد؟ آیا روشن شدن اهداف جنبش مشروطه‌خواهی و عملکرد مشروطه‌طلبان تندرو زمینه جدایی میرزا صادق مجتهد از مشروطیت را فراهم آورد و یا عوامل دیگری در این جدایی نقش داشتند؟.

پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی درباره میرزا صادق مجتهد تبریزی انجام شده که ویژگی‌های مشترکی دارند. این پژوهش‌ها عمدتاً به گزارش توصیفی زندگی و اندیشه‌های این مجتهد محدودند و از گردآوری و انتشار داده‌های موجود درباره او یا انتشار رساله‌هایش فراتر نرفته‌اند. کتاب‌های دینانور و هاشمیان (دینانور و هاشمیان، ۱۳۸۶) و سیدعلوی (سیدعلوی، ۱۳۹۰) از جمله آثاری هستند که گزارش‌هایی از سرگذشت میرزا صادق ارائه داده و رساله‌هایش را منتشر کرده‌اند. هرچند این دو کتاب با انتشار رساله‌های مشروطه میرزا صادق مجتهد مواد لازم برای تحلیل اندیشه‌های او را فراهم آورده‌اند، اما خود تحلیلی منسجم و تاریخ‌مند از اندیشه‌های او ارائه نکرده‌اند. مقاله «میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی و جنبش اجتماعی مشروطه» نوشته معصومه قره‌داغی و غلامرضا دوست‌زاده نیز به همان ترتیب روایتی از سرگذشت و گزارشی توصیفی از اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد است (قره‌داغی و دوست‌زاده، ۱۳۹۷). همچنین مقاله «استبداد یا مشروطه؟ بررسی دیدگاه آیت‌الله میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی» نوشته سید سعید موسوی، بهاء‌الدین قهرمانی‌نژاد و احمد رهدار به اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد و نسبت آن با حکومت مشروطه و مدرنیته می‌پردازد (موسوی و دیگران، ۱۳۹۸).

هرچند برخی پژوهشگران ادعا کرده‌اند که در میان علمای مشروطه‌خواه همفکر شیخ فضل‌الله نظریه‌پرداز قابل‌اعتنایی مشاهده نکرده‌اند (کدیور، ۱۳۸۷: ۱۱۶)، با این حال، به زعم رسول جعفریان، میرزا صادق مجتهد استثناء است و افکاری قوی‌تر و بنیادی‌تر از افکار شیخ فضل‌الله نوری در نقد مشروطه طرح کرده که نشانگر عمق نگاه او به مسائل فکری و سیاسی آن دوره است (جعفریان: ۱۳۸۷: ۸۷). جعفریان در کتاب خود به اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد می‌پردازد اما از گزارش اجمالی اندیشه‌های او فراتر نمی‌رود و تحلیلی از مبانی و بستر تاریخی افکار و مناسبات فکری با اندیشه‌های مشروطه‌خواهان ارائه نمی‌دهد.

آن‌چه در میان تمامی این پژوهش‌ها مورد غفلت یا کم‌توجهی واقع شده است، تجزیه و تحلیل اجزاء و عناصر اندیشه میرزا صادق مجتهد درباره مشروطیت و بررسی روابط بین شریعت، به عنوان دغدغه اصلی او، و مشروطیت، به منزله یک جنبش انقلابی مدرن است. بنابراین، وجه متمایز این مقاله با پژوهش‌های پیشین تمرکز بر تحلیل اجزاء سازنده اندیشه میرزا صادق مجتهد و تحلیل نسبت شریعت و مشروطیت از دیدگاه او است. با تحلیل اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد عوامل فاصله گرفتن او از مشروطیت روشن می‌شود. درواقع، تمایز این مقاله با آثار پیشین کوشش برای فهم اندیشه میرزا صادق مجتهد در بستر فکری و تاریخی تقابل دو جریان مشروطه‌خواه و مشروطه‌خواه و بازآرایی نسبت بین شریعت و مشروطیت در اندیشه او و پی بردن به دلایل جدایی او از مشروطه‌خواهان است. در این نکته تردیدی نیست

که با وجود توجه فراوان پژوهشگران مختلف به اندیشه مشروطه‌خواهی و مشروطه‌خواهی همچنان می‌توان ابعاد و زوایایی تازه از این تقابل را نشان داد. به ویژه آنکه، در پژوهش‌های موجود درباره جریان مشروطه‌خواهی صرفاً بر آراء و نظرات سرشناس‌ترین رهبر این جریان یعنی شیخ فضل‌الله نوری تأکید شده و دیدگاه‌های سایر مجتهدان به حاشیه رفته است.

ملاحظات مفهومی - روشی

ملاحظات نظری را نمی‌توان از پیش به یک مسئله پژوهشی تحمیل کرد بلکه باید آنها را تابع مسئله مورد بررسی در نظر گرفت. خود مسئله پژوهش تعیین می‌کند که با کدام منظر مفهومی یا روشی تناسب بیشتری دارد و می‌توان از آن بهره گرفت. در مطالعات تاریخی مسئله پژوهشی اهمیت و اولویت بیشتری بر چارچوب نظری و روشی دارد و مفاهیم و نظریه‌ها ابزارهایی در دست تاریخ‌پژوهان برای فهم و تحلیل دگرگونی‌های تاریخی‌اند. در بررسی اندیشه‌های متفکری خاص در یک دوره زمانی مشخص معمولاً دو رویکرد کلان موسوم به «زمینه‌گرایی» و «متن‌گرایی» وجود دارد. پرسش اصلی در بررسی تاریخ اندیشه‌ها این است که چگونه می‌توان اندیشه یک متفکر خاص یا نظامی از اندیشه‌های مشخص را مطالعه کرد؟ آیا در بررسی یک اندیشه ارزیابی انسجام و ساختار درونی بین مفاهیم به کار رفته ما را به هدف تاریخ اندیشه می‌رساند یا عناصر سازنده یک اندیشه را باید در نسبت با زمینه و بستر تاریخی و اجتماعی پیدایش و تحول آن فهم کرد؟ زمینه‌گرایان اعتقاد دارند که آراء و اندیشه‌های متفکران با زمینه‌های فکری و اجتماعی و تاریخی که در آن زندگی می‌کنند ارتباط مستقیم دارد و وقوع تحول در اوضاع فکری جامعه‌ای خاص در زمینه تاریخی مشخص بر اندیشه‌های متفکران اثر می‌گذارد. در مقابل، متن‌گرایان تأثیرات سیاسی و اجتماعی و تاریخی بر متون را نادیده می‌انگارند و بر ساختار و انسجام مفاهیم و استدلال‌ها و متون متمرکز می‌شوند. در واقع، آنها متن و خوانش آن را مستقل از زمینه تاریخی و اجتماعی در نظر می‌گیرند (مرتضوی، ۱۳۸۸: ۲۸۸-۲۹۰).

پژوهش حاضر از رویکرد زمینه‌گرایی برای بررسی اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد بهره می‌گیرد. پیش‌فرض زمینه‌گرایی در تاریخ اندیشه‌ها این است که اندیشه را نمی‌توان جدا از بستر تاریخی-اجتماعی آن بررسی کرد. به همین دلیل باید فضای فکری و دوران زندگی هر متفکر، مفروضات بنیادین، سنت‌های فکری و تش‌های سیاسی و اجتماعی آن دوره را در کانون توجه قرار داد تا فهم اندیشه امکان‌پذیر گردد. کوئینتین اسکینر برجسته‌ترین نماینده رویکرد زمینه‌گرایی در تاریخ‌نگاری اندیشه است. او زمینه اجتماعی و تاریخی را مهم‌ترین عامل در فهم و بازسازی تاریخ اندیشه‌ها می‌شمرد. از این رو، برای فهم متن ابتدا باید معنی آن را روشن کرد. سپس با مراجعه به زمینه بحث‌برانگیزی که این متن در آن پدید آمده مشخص کرد که چگونه با سایر مکتوباتی که به همان موضوع پرداخته‌اند مرتبط می‌شود (skinner, 2202, 116). بدین ترتیب، با رمزگشایی از روابط بین زمینه و متن قصد نویسنده موردنظر و موقعیت خاص متن آشکار می‌شود. از این رو، این مقاله، با الهام از رویکرد زمینه‌گرایی در تاریخ‌نگاری اندیشه‌ها، می‌کوشد اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد را از خلال رسائل به جا مانده از او تحلیل نماید و نسبت عناصر سازنده اندیشه‌هایش با سایر جریان‌های فکری هم‌زمان از جمله روشنفکران و علمای مشروطه‌خواه و مشروطه‌خواه را تحلیل و سرانجام دیدگاه خاص او، یعنی دفاع فقهی از آموزه‌های دینی و انکار ایده‌های مشروطیت از منظر نظریه سیاسی شیعه، را بازسازی کند. بنابراین، در تحلیل اندیشه او تأکید ویژه‌ای بر زمینه تاریخی و سیاسی جنبش مشروطه و نقش میرزا صادق مجتهد به عنوان یک سوژه فکری فعال صورت می‌گیرد. با توجه به پرسش‌هایی که مطرح شد و این ملاحظات نظری، پژوهش حاضر با بازخوانی رسائل مشروطیت میرزا صادق مجتهد در زمینه‌ای تاریخی که در آن مسئله نسبت بین مشروطیت و شریعت برجستگی خاصی داشت، به دنبال استخراج و تحلیل دیدگاه خاص میرزا صادق مجتهد است.

همچنین یادآوری این نکته ضروری است که در این پژوهش دو مفهوم اصلی دائماً به کار گرفته می‌شوند و تمامی مباحث و تحلیل‌ها حول محور آنها می‌چرخند. مفهوم نخست مشروطیت و مفهوم دوم شریعت است. مشروطیت در ایران متأثر از نخستین موج مدرنیته یعنی تجدد لیبرال بود که انعکاس گسترده‌ای در سطح جهان یافت و موجی از انقلاب‌های قانون‌گرا و مشروطه‌خواه از جمله انقلاب مشروطه

ایران را به راه انداخت. در سایه این گفتمان جدید گروه‌های روشنفکری شکل گرفت و مقولات آزادی، عدالت، انتخابات و قانونگذاری به مهم‌ترین موضوعات بحث و نزاع تبدیل شدند. شریعت نیز به عنوان بخشی از دین شامل احکام و قوانین و قواعدی می‌شود که از سوی خداوند به واسطه پیامبر برای مردم فرستاده شده و نظریه سیاسی شیعه بر پایه‌های آن استوار است.

میرزا صادق مجتهد و جنبش مشروطیت

میرزا صادق مجتهد تبریزی از مجتهدان بزرگ و تأثیرگذار شهر تبریز به شمار می‌رفت. او بخش اعظم زندگی خود را در دوران پیش از جنبش مشروطیت در حوزه‌های علمیه تبریز و نجف و کربلا تحصیل کرده بود. با فراگیر شدن زمره‌های مشروطه‌خواهی، میرزا صادق مجتهد خود را در متن یک جنبش اجتماعی تمام‌عیار یافت.^۱ او در اوایل کشیده شدن دامنه مشروطه‌خواهی به تبریز از جنبش مشروطیت حمایت کرد و در تحصن مشروطه‌خواهان این شهر در کنسول‌گری انگلیس برای مطالبه مشروطیت حضور یافت (فتحی، ۱۳۵۵: ۱۱-۱۸ و ۳۲). جایگاه والای میرزا صادق مجتهد در میان مردم تبریز موجب انتخاب او به نمایندگی این شهر در نخستین دوره مجلس شورای ملی شد، اما او نمایندگی را نپذیرفت (روزنامه ملی، س ۱، ش ۸، ۲۶ رمضان ۱۳۲۴: ۱؛ کسروی، ۱۳۴۴: ۱۸۴-۱۸۵). در جلسه‌ای نیز که به منظور گفتگو درباره تشکیل بانک ملی برگزار شد برای تهیه سرمایه آن بانک اعلام آمادگی کرد (روزنامه انجمن تبریز، س ۱، ش ۱۴، ۱۶ شوال ۱۳۲۴: ۱-۲؛ ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۴۰۳). حمایت‌های میرزا صادق از جنبش مشروطه در شرایطی صورت می‌گرفت که مطالبات مشروطه‌خواهان هنوز در هاله‌ای از ابهام پوشیده بود. در میان درخواست‌های مهاجران به حرم حضرت عبدالعظیم مطالبات متنوعی از «نبودن عسگر گاریچی در راه قم» گرفته تا «اجرای قانون اسلام درباره آحاد و افراد بدون ملاحظه از احدی» وجود داشت (کرمانی، ۱۳۵۷: ۳۵۸). دولت‌آبادی، ۲/۱۳۲۷: ۲۲-۲۳. کسروی، ۱۳۴۴: ۶۷). به نوشته کسروی، مردم تبریز بدون آگاهی از تحولات تهران تنها اعطای مشروطه را مطالبه می‌کردند (کسروی: ۱۳۴۴: ۱۵۶).

رهبری جنبش مشروطه در تبریز از همان ابتدا به دست نیروهای تندروی مجاهدان قفقازی و سوسیال‌دموکرات‌های این شهر افتاده بود. این نیروها تمایلی به همکاری با روحانیون نداشتند، طرفدار جدایی دین از سیاست بودند و با اقدامات دین‌ستیزانه خود زمینه کناره‌گیری مردم و علمای دینی از مشروطیت را فراهم آوردند (حقانی، ۱۳۷۸: ۲۰۸؛ طاهرزاده بهزاد، ۱۳۳۴: ۴۵؛ کسروی، ۱۳۴۴: ۱۷۵؛ جاوید، ۱۳۴۷: ۵۹). هرچند این تندروی‌ها زمینه اعلام مخالفت مجتهدانی نظیر میرزا صادق مجتهد با مشروطیت شد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۶۷-۶۸؛ کسروی، ۱۳۴۴: ۶۲۷-۶۲۸؛ امیرخیزی، ۱۳۷۹: ۷۹؛ ویجویه، ۲۵۳۵: ۲۱)، اما او سودای مقام و منصب و قدرت سیاسی در سر نداشت. سرسختی میرزا صادق در مقابل مشروطه‌خواهان تندرو کار را به جایی کشاند که تندروهای تبریز نام او را در لیست ترور قرار

۱. میرزا صادق مجتهد در سال ۱۲۷۴/ق ۱۲۳۶ ش در تبریز متولد شد و در ۱۳۵۱/ق ۱۳۱۱ ش در قم درگذشت. او از میان خاندانی برخاسته بود که از قرن‌ها پیش همواره در شمار علمای دین و مجتهدان مشهور و خانواده‌های صاحب‌نام و پرنفوذ آذربایجان قرار داشتند و اجداد او در زمره علمای مشهور شهر تبریز بودند. میرزا صادق در دوره رضاشاه با قانون متحدالشکل کردن لباس به مخالفت برخاست و به همین دلیل دستگیر و در آبان ۱۳۰۷ به سنجندج تبعید شد. پس از تبعید سنجندج، او دیگر به تبریز بازنگشت و به قم رفت و تا زمان درگذشتش ساکن این شهر بود. برای آگاهی از سرگذشت او بنگرید به (سیدعلوی، ۱۳۹۰؛ دنیانور و هاشمیان، ۱۳۸۶).

۲. مجاهدان قفقازی ایرانیانی بودند که در طول دوره قاجار به قفقاز مهاجرت کرده بودند. آنها در دوره مشروطه به مشروطه‌خواهان پیوستند و چون لباس قفقازی به تن می‌کردند به این نام مشهور شدند. گروه سوسیال‌دموکرات تبریز نیز تقریباً در اواخر سال ۱۲۸۴ شمسی تشکیل شد. اعضای این گروه عمدتاً ارمنی و تعدادشان کم‌شمار بود. آنها مطالعات مارکسیستی داشتند و با برخی رهبران برجسته سوسیال‌دموکرات مانند گنورگی پلخانف و کارل کائوتسکی در ارتباط بودند (کسروی، ۱۳۴۴: ۱۵۱-۱۴۹، شاکری، ۱۳۸۷: ۲۲۱-۲۶۰؛ شاکری، ۱۳۸۲: ۲۳-۶۴).

دادند (حقانی، ۱۳۷۸: ۲۰۸). در جریان جنگ داخلی تبریز نیز خانه او غارت و ویران شد و بسیاری از کتاب‌ها و نوشته‌هایش از بین رفت (ابوالحسنی (منذر)، ۱۳۸۰: ۳۵-۳۶).

همراهی میرزا صادق مجتهد با مشروطه‌خواهان در اوایل جنبش مشروطه، بیشتر بدان سبب بود که هنوز شکل و شمایل نظام مشروطه در نگاه او آشکار نشده بود. او در این زمان برای نامیدن این جنبش از لفظ «کنستی‌توسیون» استفاده کرد تا به گمان خود از پیش آمدن منازعات بعدی بر سر این مفهوم جلوگیری نماید. سیدحسن تقی‌زاده روایت می‌کند که میرزا صادق مجتهد در پاسخ به درخواست جمعی از مشروطه‌خواهان برای حمایت او از جنبش مشروطه به آنها توصیه کرده بود که برای نامیدن این جنبش از کلمه کنستی‌توسیون استفاده کنند «زیرا که لابد در پیش آنها و کتب لغت آنها کلمه تعریف دقیق و صحیح و جامع و غیرقابل تأویلی دارد که بعدها کسی نمی‌تواند به آن کلمه معنی دیگر داده و مورد بحث و نزاع قرار بدهد» (تقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۴۶-۲۴۷). در اینجا می‌توان این پرسش را مطرح کرد که چرا میرزا صادق مجتهد معادل لاتین مشروطه را برای اشاره به این جنبش به کار گرفت؟ هرچند کاربرد کنستی‌توسیون به جای مشروطه ابتکار میرزا صادق نبود و در ادبیات سیاسی عصر مشروطه متعارف بود، اما نشان دهنده درک خاص او از نظام مشروطه است. تصریح او به غربی بودن این مفهوم و شیوه حکومت برآمده از آن تازگی این پدیده و سابقه نداشتن آن در اندیشه سیاسی ایران و اسلام را از نگاه او نشان می‌دهد. بنابراین، بی‌گمان میرزا صادق مجتهد از همان ابتدا تردیدهایی درباره نظام مشروطیت داشت و با احتیاط با آن برخورد می‌کرد. جنبش مشروطیت می‌توانست هر مسیر دیگری را بپیماید اما میرزا صادق مجتهد با توجه به جایگاه‌اش در مقام یک فقیه دینی به مسیر مخالفت با مشروطه گام نهاد و هرگز از ایده‌های خود دست نکشید. برخی از شاهدان روایت کرده‌اند که پس از استقرار مشروطیت و روشن شدن اهداف و مسیر آن جنبش، میرزا صادق مجتهد دیگر از مشروطه و قانون و مجلس صحبت نمی‌کرد (مجتهدی، ۱۳۷۷: ۱۸۴).

در میان علمای دینی دوره مشروطه دو برداشت اصلی از جنبش مشروطیت وجود داشت. آنها یا طرفدار نظام مشروطه بودند و یا از مشروطه مشروعیت دفاع می‌کردند. بنابراین دو تلقی از سیاست دینی پدید آمد که نقاط اشتراک و اختلاف فراوانی بین آنها وجود داشت. علمای مشروطه‌خواه نظریه پادشاهی مطلقه و خودکامه را انکار می‌کردند و درصدد توجیه و تبیین سلطنت مشروطه و حکومت پارلمانی براساس نظریه سیاسی شیعه بودند. آیت‌الله میرزا محمدحسین نائینی نماینده برجسته علمای مشروطه‌خواه به شمار می‌رفت. در مقابل، علمای مشروطه‌خواه با تأکید بر ضرورت اجرای شریعت، مشروطه را نوعی بدعت در دین و پدیده‌ای غربی می‌پنداشتند.^۱ شیخ فضل‌الله نوری سخنگوی اصلی علمای مشروطه‌خواه بود. به اعتقاد او قانون اساسی حرام تشریعی و بدعت در دین بود (زرگری‌نژاد، ۱۳۷۴: ۲۶۴).^۲ چنان‌که پژوهشگران تاریخ مشروطه ایران یادآوری کرده‌اند، مشروطه‌خواهان به دلیل درک خاص خود از نظریه سیاسی شیعه در دوره غیبت امام معصوم و احساس خطر نسبت به مخدوش شدن ارزش‌های اسلامی، از غلبه بی‌دینی در قالب مشروطیت احساس خطر می‌کردند و مشروطیت را برای اسلام و مسلمانان سودمند نمی‌دیدند (آدمیت، ۲۰۳۵: ۹).

^۱ میرزای نائینی در کتاب تنبیه‌الامه و تنزیه‌الملله به نظریه مشروطه، مردم‌سالاری و قانون می‌پردازد و از نظام سیاسی مشروطه به عنوان نظام مورد پذیرش شیعه حمایت می‌کند. این رساله مشهور که در ربیع‌الاول ۱۳۲۷ نگاشته شد به تأیید آخوند خراسانی مرجع بزرگ طرفدار مشروطه رسید و جایگاه والایی در جریان مشروطه‌خواهی پیدا کرد. این رساله در کتاب زیر انتشار یافته است (زرگری‌نژاد، ۲۰۱۳۹۰: ۴۰۳-۴۹۰).

^۲ شیخ فضل‌الله نوری در رساله حرمت مشروطه که معمولاً آن را اصلی‌ترین و مهم‌ترین رساله مشروطه‌خواهان می‌دانند مهم‌ترین استدلال‌های خود در مخالفت با نظام مشروطیت را بیان کرده است. او در این رساله توضیح می‌دهد که چرا نخست با مشروطیت همراهی کرد و به چه دلایلی از آن جنبش جدا شد. همچنین با طرح برخی مبانی مشروطیت به نقد آنها و تضادشان با اندیشه دینی می‌پردازد. این رساله در کتاب زیر منتشر شده است (زرگری‌نژاد، ۱/۱۳۹۰: ۲۵۳-۲۷۳).

یافته‌های پژوهش

خاستگاه مشروطیت از منظر میرزا صادق مجتهد

میرزا صادق مجتهد به خاستگاه مشروطیت نه از دریچه مبانی غربی آن نظام سیاسی بلکه از منظر نظریه سیاسی شیعه می‌نگریست. دوگانه‌سازی بین نظام مشروطیت و شریعت همه‌جا بر دیدگاه‌های میرزا صادق مجتهد حاکم است و منطق محوری مباحث او را تشکیل می‌دهد. او مشروطه را «انقلاب عظیمی» می‌خواند که از «ملل خارجه» به ایران سرایت کرد. به زعم او، در این انقلاب شیاطین انسان و جن در فرصت مناسب اهداف کفرآمیز خود را در لباس‌های گوناگون پوشانند و به تن مردم ساده‌لوح و سست‌ایمان کردند. این شیاطین بعضی از علمای دینی را نیز همراه و از همان ابتدا به زیرکی وارد ماجرا کردند. بدین ترتیب، کفرهای پنهان را به اسم دین و اسلام و سخنان و اندیشه‌های بیهوده را به اسم حقانیت در میان شیعیان گستراندند. میرزا صادق رواج هر یک از این سخنان و اندیشه‌های بیهوده را به تنهایی برای نابودی اساس دین و تخریب بنیان اسلام و حدود الهی و شریعت کافی می‌داند:

«در این عصر می‌شوم ما، که می‌توان گفت نحس‌تر و می‌شوم‌تر از آن عصری و زمانی دیده نشده، در بلاد و ممالک ایران - که اول شیعه خانه و سرزمینی بود، در آنجا خدای را به حق پرستش می‌کردند و دین الله حقیقی را در آن ممالک رواج و فروغی بود و از این جهت به سایر ممالک کره زمین مزیت و فضیلتی داشت - به جهت سرایت امری از ملل خارجه بدان بلاد، انقلاب عظیمی حادث شد/ و شیاطین انس و جن که مترصد چنین وقت و منتزه چنین فرصتی بودند، مجال پیدا نموده، مقاصد کفریه خود را با لباس‌های گوناگون ملمس و مستور کرده، به خورد مردم ساده‌لوح که ایمان و عقاید آنان را ثبات و رسوخ نمی‌باشد، داده و بعضی از علما و متدینین را نیز اغفال و به لطایف حیل بر آن وحله داخل نمودند و بدین وسیله و دستاویز، کفرهای مستور خود را به اسم دین و اسلام، و اباطیل مموهه را به اسم حقانیت که رواج هر یک از آنها به تنهایی در هدم اساس دین پیغمبر و تخریب بنیان اسلام کافی است، در میان فرقه اثنی‌عشریه، اشاعه و نشر کرده، حدود الهیه و شریعت مقدسه خداوندی را لگدکوب اباطیل و پایمال هواجس شیطانی و اغراض منکره خود نمودند (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۲۳۹).

میرزا صادق اساساً جنبش مشروطیت ایران را محصول اتحاد چهار جریان فکری می‌داند که هر یک ایده‌های خاصی داشتند: ۱. طبیعیان، ۲. رهبران مذاهب شیطانی و فاسد مثل بابی و شیخی و صوفی و مزدکی، ۳. منحرفان و مایلان به کفر و کشورهای خارجی و ۴. هواپرستان مسلمان. اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد را باید محصول گفتگو با همین جریان‌های فکری در بستر منازعات مشروطه‌خواهی به شمار آورد. به تبع روح زمانه، تعریف میرزا صادق از طبیعی و طبیعی‌گری دقیق و واضح نیست و همزمان رگه‌هایی از مکاتب مختلف غربی در آن نهفته است. او طبیعیان را لا مذهب و منکر ادیان الهی می‌داند که غیر از لذت‌های دنیا به چیز دیگری اعتقاد ندارند. به تعبیر او، آنها تنها به این دنیا می‌اندیشند و خدا و پیامبر و دین و معاد را خیال‌واهی می‌انگارند. از نظر طبیعیان، دنیا خود به خود به وجود می‌آید و نابود می‌شود. آنها معتقدان به ادیان الهی را معتقد به امور وهم‌آلود و وحشی‌گری می‌دانند. همچنین تمام انبیا و اوصیاء و رهبران دین را دروغگو می‌نامند که به خاطر ریاست دنیا به نیرنگ ظهور می‌کنند و با طرح مطالب وهم‌آلود و نامحسوس، اثبات خداوند نامرئی و وعده‌های اخروی چشم مردم را می‌بندند و به اطاعت خود دعوت می‌کنند. دایره عقیده این جماعت بی‌دین و ملحد بسیار وسیع و گسترده است؛ از این رو از پوشیدن هر لباسی حتی لباس اسلام بر تن مقاصد خود تن نمی‌زنند. از نظر میرزا صادق، هسته اصلی مذاهب شیطانی و فاسد مثل وحدت وجود و بابی‌گری و مزدک نیز با طبیعیان یکی است؛ اگرچه صورت و شکل آنها با هم اختلاف دارد. مذاهب شیطانی

و فاسد اهل تأویل اند، اما طبیعیان آشکارا کمر به نابودی ادیان الهی و نفی مبدأ خلق و معاد بسته‌اند. آنچه سایر رهبران مذاهب فاسد در زیر پرده تأویل می‌پوشانند، طبیعیان بی‌پرده بیان می‌کنند (همان: ۲۷۰-۲۷۱).

در ادبیات علمای مشروعه‌خواه معمولاً خاستگاه شکل‌گیری مشروطیت به طبیعیان نسبت داده می‌شد. شیخ فضل‌الله نوری در رساله حرمت مشروطه طبیعیان را پایه‌گذار این جنبش می‌داند و می‌نویسد: «منشاء این فتنه جدید، طبیعی مشرب‌ها بودند که از همسایه‌ها اکتساب نمودند و به صورت بسیار خوشی اظهار داشتند که قهراً هرکس فریفته این عنوان و طالب این مقصد باشد مجذوب آن خواهد شد» (نوری، ۱/۱۳۹۰: ۲۵۹).

عقاید منحرفان و مایلان به طریقه کفر و ملل خارجه و هواپرستان مسلمان نیز، همچون دو دسته قبلی، به نظر میرزا صادق مجتهد، اساس محکمی ندارند. او نویسنده نشریه حبل‌المتین و عبدالرحیم طالبوف را در این دسته جای می‌دهد (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۳۷۵). حبل‌المتین نشریه پرنفوذی بود که سیدجلال‌الدین کاشانی (مؤیدالاسلام) انتشار آن را از سال ۱۳۱۱ق در کلکته آغاز کرد. برادر مؤیدالاسلام شیخ حسن کاشانی نیز حبل‌المتین تهران را از ربیع‌الاول ۱۳۲۵ منتشر می‌کرد. دقیق نمی‌دانیم که مخاطب میرزا صادق در رساله‌اش کدام حبل‌المتین است، اما در زمانی که میرزا صادق دست به قلم نوشتن رساله‌های خود بود حبل‌المتین تهران نخستین روزنامه روزانه ایران بود و به گفته کسروی «ارجی در میان مردم پیدا کرد ... و گفتارهای مغزدار خوبی نوشت» (کسروی، ۱۳۴۴: ۲۷۵-۲۷۷). عبدالرحیم طالبوف از جمله روشنفکران تبریزی بود که می‌کوشید علوم جدید، نظام سیاسی مشروطه، حقوق بشر و دموکراسی‌خواهی را با زبان ساده و همه‌فهم بیان کند. او در آثارش نظام سیاسی سوسیال‌دموکراتیک را بر هر نظام دیگری ترجیح می‌داد. برای نمونه، ستایش از نظام‌های سیاسی لیبرال مانند ژاپن در نوشته‌های او فراوان است. او در کتاب احمد اقدامات مونسو هیتو، امپراتور ژاپن، را می‌ستاید و در توصیف آنها می‌نویسد: «از مردم دوستی و اجرای عدل و داد، وضع قانون اساسی، تعمیم مساوات، نشر معارف، افتتاح چندین هزار مکاتب و مدارس جمیع ملل و حکمداران عالم را به حیرت آورده. در هیچ تاریخ از حکمداران کبیر بدین سرعت و ثبات کفایتی در ترقی ملت خود مصروف نشده» است (طالبوف، ۲۵۳۶: ۶۲-۶۱). طالبوف در عین حال بسیاری از بنیان‌ها و باورهای اجتماعی جامعه ایران را به نقد می‌کشد و ایرانیان را دارای اخلاق فاسد، علم‌ستیز، ناآگاه به حقوق و آزادی‌های خود و تقدیرگرا می‌داند، اما در شمار روشنفکران مشروطه‌خواه میانه‌روتر قرار می‌گیرد (همان: ۱۷۰-۱۷۱).

علاوه بر حبل‌المتین، میرزا صادق تأکید خاصی بر نقش نشریاتی همچون ثریا و ملانصرالدین در گسترش مشروطیت دارد. از نظر او سیاستمداران و روزنامه‌نویسان و کسانی که در خارج تحت تأثیر اخلاق خارجی‌ان قرار گرفته‌اند و هدف خود را حفظ دین و تقویت اسلام می‌نمایانند حق را به باطل و باطل را به حق، دولت را به شریعت و شریعت را به دولت، و امور دینی را به کفر و کفر را به دین مخلوط می‌کنند، معجون‌های رنگارنگ و نیرنگ‌های گوناگون می‌نگارند و در کشور منتشر می‌کنند تا مسلمانان ناآگاه و کم‌ایمان را بازی دهند. او این پرسش را پیش می‌کشد که روزنامه‌ها از انتشار این مطالب چه اهدافی را پی می‌گیرند؟ میرزا صادق معتقد است که مطالب روزنامه‌ها غیر از تمسخر و ریشخند به ارکان دین و اعمال مسلمانان چیزی ندارند. آنها مردم را از آیین خود دلزده می‌کنند و به سوی بی‌دینی سوق می‌دهند. با این حال، چون نشریات امکان بیان بی‌پرده این مطالب را ندارند، آنها را به صورت نصیحت و با هدف حفظ دین و تقویت اسلام بیان می‌کنند:

«روزنامه‌ها و لوايح و مکاتیب و مؤلفات این اشخاص که منتشر می‌شود و بیچاره مسلمین به طمع‌های خام، پول خود را داده، آنها را می‌خرند، وقتی که ته و بالایی آن کلمات مندرجه در آنها ملاحظه می‌شود، جز استهزا و سخریه به دین و ارکان دین و وضع و حرکات و اعمال مسلمین که آنها را مشتمل از آیین و طریقه خود کرده، به بی‌دینی و لامذهبی وادار نمایند، محصلی ندارد و چون بدیهی است که این مقصود را بی‌پرده و صریح گفتن، منتج نیست،

لهذا لابد به عنوان نصیحت و تطمیع به ترقی و حفظ دین و تقویت اسلام پیش کشیده و به مردم اشراق می‌کنند» (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۳۷۴).

ثریا و حبیل‌المثنی و ملانصرالدین از مشهورترین و تندروترین نشریات دوران مشروطه محسوب می‌شدند. میرزا علی محمدخان کاشانی ثریا را از سال ۱۳۱۶ ق/ ۱۲۷۷ ش در مصر و جلیل محمدقلی‌زاده ملانصرالدین را از سال ۱۳۲۴ ق/ ۱۲۸۵ ش در تفلیس منتشر می‌کردند. در این میان، ملانصرالدین نشریه‌ای بود که در هر شماره خود از حوادث ایران به خصوص وقایع انقلابی آذربایجان بحث و اظهارنظر می‌کرد و گاه کاریکاتورهای تندى به ویژه درباره علما به چاپ می‌رساند (ملانصرالدین، ش ۱۰، ۲۹ ربیع‌الآخر ۱۳۲۴، ص ۸). بدین ترتیب، از منظر میرزا صادق مجتهد اصلی‌ترین ابزاری که در اختیار مشروطه‌خواهان قرار داشت روزنامه‌ها بود که معمولاً با بیانی اسلامی نگاشته و در میان مردم پخش می‌کردند. افراد نیز در معرض این مطالب قرار می‌گرفتند و به تدریج باورها و اعتقادات دینی خود را از دست می‌دادند. میرزا صادق در سخنرانی‌هایش انتقادهای کوبنده‌ای به این نشریات وارد می‌کرد. رضا تربیت و محمدعلی تربیت در نامه‌ای که در شوال ۱۳۲۵/ آبان ۱۲۸۶ برای سید حسن تقی‌زاده نوشته‌اند، به نفوذ و اعتبار میرزا صادق مجتهد در میان مردم تصریح دارند. آنها به رونق بازار مخالفت با قانون و مشروطه در تبریز اشاره می‌کنند و درباره نگرش انتقادی میرزا صادق به روزنامه‌های مشروطه‌خواه می‌نویسند «میرزا صادق مجتهد در آخرین دهه رمضان ۱۳۲۵ به پوست روزنامه‌نویسان و مشترکین آنها افتاده بود. چنان‌که علناً جمیع محررین جراید مقدسه وطن را لعن و سب نمود و اشتراک روزنامه و خواندن یا شنیدن آن را اعانت بر کفر و تحمل بر ظلم شمرد» (افشار، ۱۳۸۶: ۵۵-۵۶).

مشروطیت چگونه نظام سیاسی‌ای است؟

مسئله انواع حکومت‌ها در عصر غیبت و جایگاه نظام مشروطه در آن میان یکی از محورهای اصلی نظرورزی‌های دوره مشروطه را تشکیل می‌دهد. میرزا صادق مجتهد در این مباحث فکری مشارکت کرد. او ابتدا تعریف واضح و روشنی از نظام مشروطیت ارائه می‌دهد و بین سلطنت استبدادی و سلطنت مشروطه به عنوان دو نوع حکومت تمایز می‌نهد. از نظر او، به سلطنت استبدادی «سلطنت مستقله مطلقه» می‌گویند. دلیل اطلاق این عنوان آن است که ویژگی سلطنت استبدادی پراکندگی است. سلطنت مطلقه حدودی ندارد و در آن حیثیت و آبروی افراد تحت حکومت پایمال می‌شود. سلطنت مشروطه مقابل سلطنت استبدادی است و عبارت از این است که حیثیت و آبروی افراد تحت حکومت هم در آن سلطنت لحاظ می‌شود. دلیل مشروطه نامیدن این نوع حکومت آن است که شخص سلطان مستبد نیست، بلکه نقش او در اداره امور مردم و کشور مقید به تصویب اعضای مجلس شورای ملی است که نمایندگان ملت‌اند. در نظام مشروطه تمامی مردم در حکومت مشارکت دارند. به این ترتیب که مردم عده‌ای را برای مجلس برمی‌گزینند و شخص سلطان به مشارکت و تصویب آنها اعمال قدرت می‌کند (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۲۶۶-۲۶۷).

تعریف میرزا صادق مجتهد از نظام مشروطه و مستبده چند نتیجه اصلی به همراه دارد: ۱. مشروطیت نوعی سلطنت جور است، ۲. در نظام مشروطه همه مردم در ظلم و جور شرکت دارند، ۳. استبداد و مشروطه دو کیفیت در دولت جاثیه هستند. یعنی سلطنت جور و ناحق دو شکل دارد: یکی استبداد و دومی مشروطه. در شکل استبداد، یک نفر گناهکار است و حق خداوند و خلفای او را غصب می‌کند، اما در شکل مشروطه تمام ملت که تن به انتخاب و تعیین وکلا داده‌اند، شریک گناه و غاصب حق الهی می‌شوند و عدالت هر یک از آنها ساقط و در شمار ظالمان و غاصبان حق الهی و خلفای او قرار می‌گیرند. بنابراین به همان دلیلی که سلطان مستبد ظالم و فاسق است، حضور

مردم در مشروطیت هم به ظلم می‌انجامد. به عبارت دیگر، در نظام مشروطه غضب حق خدا و محمد و آل محمد (ع) عمومی می‌شود. استدلال میرزا صادق به این نتیجه می‌انجامد:

«همین که سلطنت و ولایت امور حق ملت و مردم، اعتقاد شد، قهراً لازمه او انزال خدا و خلفای اوست و همین که ایشان را معزول داشته، مردم خود مباشر شدند، قهراً معنی اسلام می‌رود؛ زیرا که اسلام و ایمان تمکین و رعیت‌گری بر سلطنت ایشان است و با وجود رجوع امر به خود خلق، سالبه به انتفای موضوع است و قرآن که عبارت از احکام کتاب مکنون است، چنانکه سابق بیان شد، قوانین سلطنت ایشان است. سلطنت ایشان که از خلق بریده شد، او هم قهراً بریده می‌شود. باقی نمی‌ماند در میان خلق، مگر قشر الفاظ و خطوط» (همان: 269).

بنابراین، میرزا صادق مجتهد از دریچه مفاهیم نظریه سیاسی شیعه به نظام مشروطه می‌نگرد و آن نظام را یک نوع حکومت جائره به شمار می‌آورد. نظریه حکومت جور که نظریه غالب حکومت در ایام غیبت معصوم در میان فقهای شیعه بوده است در نوشته میرزا صادق به این صورت طرح می‌شود:

استبداد و مشروطه دو کیفیت‌اند در دولت جائره؛ یعنی سلطنت جور و ناحق دو شکل دارد: یکی استبداد، دیگری مشروطه، و از بدیهیات است که عروض شکل و هیأت مقسمه، شیء را از مقسم خارج نمی‌توان نمود. پس به عروض هیأت و شکل مشروطیت، بر سلطنت، از سلطنت جائره بودن خارج نشده و به سلطنت حقه مبدل نمی‌شود. ای بیچاره ضعیف‌الایمان، مبادا به تدلیس ابالسه و دعای کفر توهم نمایند سلطنت جور همین که شکل مشروطه پذیرفت، مطابق با دین خدا و متحد با شریعت پیغمبر خواهد بود. هیئات! دین خداوند متعال و شریعت مطهره پیغمبر او، مقدس و منزّه از این ارجاس و انجاس است (همان: ۲۶۷).

از نظر فقهای شیعه، دولت جائر دولتی است که بدون اجازه امام یا نایب او به حکومت رسیده باشد. در نظریه سیاسی شیعه اطاعت از حاکم جائر حرام است، اما گاه برخی فقهای بزرگ نظیر شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی همکاری با حاکم جائر را جایز و حتی واجب شمرده‌اند. در واقع، گرچه آنها حکومت را حق انحصاری و الهی حاکم معصوم می‌دانستند و حاکمیت‌های غیر معصوم را نامشروع می‌شمردند، اما با خلفا و سلاطین وقت همکاری نسبی داشتند. سید مرتضی از جمله فقهای شیعه بود که اعتقاد داشت همکاری با سلطان جائر در صورتی که فواید دینی به همراه داشته باشد مانند این که حقی احیا شود، عدالت برپا گردد، حدود الهی جاری شود یا انسان به حد اکراه و اجبار اضطراری برسد و در صورت ترک همکاری جاننش به خطر بیفتد، واجب است (سید مرتضی، ۱۳۸۰). این دیدگاه تقریباً در تمامی دوران میانه تاریخ ایران و حتی دوره صفوی مبنای تعامل فقهای شیعه با حکومت‌ها بود و در دوران قاجار، به ویژه از طریق آراء شیخ مرتضی انصاری، ادامه یافت (انصاری، ۱/۱۴۱۳: ۶). با این حال، میرزا صادق با نگاهی متفاوت نظام مشروطه را نوعی از نظام جور قلمداد می‌کند اما برخلاف فقهای بزرگ ادوار قبل همکاری با آن نظام را جایز نمی‌داند.

بدین ترتیب میرزا صادق مجتهد در مواجهه با نظام مشروطیت از نظریه عام علمای شیعه در عصر غیبت بهره می‌گیرد. از دیدگاه او، حکومت حق خدا و رسول خدا و ائمه است. در غیاب آنها، مجتهدان وظیفه جانشینی را برعهده دارند. پادشاهان نیز از طرف علما مسئولیت اداره امور مردم را برعهده می‌گیرند. هر سلطنتی که از این قاعده خارج باشد، ظلم و محرم و باطل و نامشروع است:

از ضروریات مذهب اثنی‌عشری است که سلطنت، حق خدا و رسول و خلفا و نواب آنهاست و هر سلطنتی که از این رشته خارج و بیرون از این طریقه باشد، در مذهب آنها ظلم [و] محرم و باطل و نامشروع است ... رؤسای

مذهب که عبارت از علما و مجتهدین و جانشینان پیغمبر و ائمه هدی (صلوات الله و سلامه علیهم) باشند، صاحب امر و حکم قرار داده شدند و سلاطین عصر به طریق نیابت از ایشان، مداخله در امورات مردم می نمودند و خود را دست نشانده آنها دانسته، مجری احکام شرع قرار داده بودند، نه صاحب حکم (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۲۴۱).

از این منظر، علما و مجتهدان جانشینان پیغمبر و ائمه هستند و پادشاهان به نیابت از آنها، در امور مردم دخالت می کنند و خود را دست نشانده آنها می دانند. در واقع آنها مجری احکام شرع هستند نه صاحب حکم (همان: ۲۴۱). در اینجا تفاوت برداشت میرزا صادق مجتهد با دیدگاه علمای مشروطه خواهی مانند میرزای نائینی هویدا می شود. میرزای نائینی حکومت معصوم را حکومتی مشروط به عصمت می داند و همچون میرزا صادق مجتهد حکومت ها را به دو نوع استبدادی و مشروطه تقسیم می کند اما عنوان های متفاوت تملک و ولایتیه بر آنها می نهد. میرزای نائینی خود حکومت مشروطه را نیز دو قسم می داند یا حکومت کامل امام معصوم و مشروط به عصمت است و یا حکومت مشروطه غیر معصوم. هرچند نائینی مهمترین تکلیف در شریعت را «حفظ بیضه اسلام» و «سلطنت اسلامی را از وظایف و شئون امامت» می داند اما اعتقاد دارد که حکومت مشروطه فساد را از بین می برد، مانع از تسلط کفار بر سرزمین های اسلامی می شود و تلاش خود را صرف حفظ بیضه اسلامی می کند. از نظر نائینی، هم سلطنت مطلقه و هم حکومت مشروطه سلطنت جائزانه اند. سلطنت مطلقه غصب رداء کبرایی و ظلم به ساحت اقدس احدیت، غصب مقام ولایت و ظلم به امامت و غصب رقاب و بلاد و ظلم به عباد است اما غصب و ظلم سلطنت مشروطه فقط در حق امامت است. به زعم او، «مشروطه مثل آن است که کنیز سیاهی را که دستش هم آلوده باشد، به شستن دست وادارش نمایند» (نائینی، ۱۳۹۰: ۴۳۷-۴۳۸). در واقع، میرزا صادق مجتهد و میرزای نائینی هر دو در موضوع جائز بودن حکومت مشروطه در عصر غیبت اتفاق نظر دارند اما وجه تمایز دیدگاه آنها این است که میرزای نائینی مشروطه را نظامی جائز اما قابل قبول تر از سلطنت مطلقه می داند و به تبیین و دفاع شرعی از آن می پردازد.

مشروطیت و شریعت چه نسبتی با یکدیگر دارند؟

یکی از دغدغه های میرزا صادق مجتهد روابط و مناسبات بین دو مقوله مشروطیت و شریعت است. او این مقولات را در تناقض کامل با یکدیگر تشخیص می دهد. به باور او، شریعت و مشروطه هر یک روح و جسدی دارند: روح دین و ایمان این است که سلطنت بر مخلوق و ولایت امور آنها حق خالق است و وظیفه مخلوق چیزی جز انقیاد و عبودیت بر آن سلطنت نیست. جسد دین و ایمان این است که اصول و قواعد و احکام را ناشی از اراده الهی تلقی کرد و آنها را به گونه ای که ترتیب داده شده اجرا کرد. در مقابل روح مشروطه سلطنت را حق مردم می شمرد و جسد آن اجرای اصول و قوانینی است که خود مردم وضع کرده اند:

«هر یک از این دو امر را روحی و جسدی هست: روح دین و ایمان، سلطنت جسد بر مخلوق و تولی امور آنها را حق خالق دانستن و وظیفه مخلوق را به جز انقیاد و عبودیت بر آن سلطنت چیزی ندانستن است و جسد آن، اصول و قواعد و احکام ناشی از اراده الهیه را تلقی کردن و به طوری که ترتیب او را داده اند، معمول و مجری داشتن است. روح مشروطه، سلطنت را حق خلق دانستن و جسد آن، اصول و قوانین موضوعه خلق را مجری نمودن است. اولی از اعلی علین است، دومی از سجدین و اسفل السافلین. اولی رحمانی است، دومی شیطانی. اولی از خدا و انبیای مرسلین است، دومی از ملاحده و زنادقه روی زمین» (مجتهد تبریزی: ۲۸۰).

بنابراین، از منظر میرزا صادق مجتهد، شریعت و مشروطیت دوگانه‌ای تشکیل می‌دهند که شکاف بین آنها پرنشدنی نیست. بر پایه درک میرزا صادق مجتهد از شریعت، او دریافت خاصی از مقوله‌های سازنده مشروطیت از قبیل قانون اساسی، انتخابات، مجلس و آزادی دارد و نسبت قانون و شرع، انتخابات، آزادی و عدالت، امر به معروف و نهی از منکر و شورا را به تفصیل تحلیل می‌کند. در بررسی این مقولات اختلافات فکری میرزا صادق مجتهد با روشنفکران مشروطه‌خواه از یک‌سو و تفاوت دیدگاه‌های او با علمای مشروطه‌خواه از سوی دیگر مشخص می‌شود. از نگاه روشنفکران مشروطه‌خواه، مشروطیت بر حقوق طبیعی فرد و اراده ملت بنا شده بود و شریعت اساساً حقوق طبیعی و اراده ملت را به رسمیت نمی‌شناخت. این روشنفکران به فلسفه سیاسی غربی باور داشتند و به تناقض شریعت با اصول نظام‌های سیاسی اروپایی پی برده بودند. میرزا فتحعلی آخوندزاده از جمله روشنفکران تندرویی بود که تناقض فلسفه سیاسی غرب و شریعت را آشکارا بیان کرد. او طرفدار قانون اساسی غربی، مدافع تفکیک سیاست از دین، منکر عدالت دینی و منادی حکومت مردم بود:

«اجرای عدالت و رفع ظلم در صورتی امکان پذیر است که در بالا ذکر کردم: یعنی ملت باید خودش صاحب بصیرت و صاحب علم شود، و وسایل اتفاق یکدلی را کسب کند. بعد از آن به ظالم رجوع کرده بگوید: از بسط سلطنت و حکومت گم شو! بعد از آن خودش مطابق اوضاع زمانه قانون وضع نماید و کونستسیون بنویسد و بر آن عمل کند. در آن صورت ملت زندگی تازه خواهد یافت و مشرق زمین نظیر بهشت برین خواهد شد» (آخوندزاده، 1351: 102).

از سوی دیگر، در این نکته تردیدی نیست که علمای دوره مشروطه مبتکر مشروطیت نبودند بلکه به نوبه خود سعی کردند اصول و مبانی آن را با شریعت و دین سازگار کنند. آنها نیک می‌دانستند که مشروطیت بر پایه نظریه حکومت مردم استوار است و بنیاد آن با احکام شرعی تعارض دارد، اما برخی علما تفسیرهایی شرعی از حکومت مشروطه ارائه دادند و درواقع، تلاش این دسته از علما تفسیر مشروطیت مطابق شریعت بود. حاج آقا نورالله اصفهانی از جمله علمایی بود که مشروطیت را مغایر با شریعت و تفکر و فرهنگ اسلامی نمی‌دانست و سعی داشت مشروطیت را یک سنت و جریان شرعی و اسلامی فراموش شده معرفی کند^۱:

«این مطلب غریب است که می‌فرمایید مشروطه، مطلب تازه و جدید است. اشتباه نشود بدانید اینکه مشروطیت می‌گویند همان قانون و دستورالعمل حضرت خاتم‌الانبیا را می‌طلبند، امر حادث و تازه نیست؛ نهایت چون هزار و سیصد و چند سال است رفته رفته از بین رفته، حال که طلب تجدید آن را می‌کنند، خیال می‌کنند حادث و جدید است... این قول ناشی از نفهمیدن مطالب و اخبار و بی‌علمی است، والا بر تمام ملل و دول عالم معلوم است و تماماً صریحاً متفقند بر اینکه اول پیغمبری که قانون مشروطه را برای امت خود برقرار نمود، حضرت خاتم‌الانبیا -صلی الله علیه و آله- است» (نجفی، 1378: 354).

اندیشه‌های میرزا صادق مجتهد در دو رساله مشروطه بازمانده از او صورت‌بندی شده است. رسائلی که پیش از تقابل مشروطه‌خواهی و مشروطه‌خواهی نگاشته می‌شدند معمولاً دغدغه آموزش اصول و مبانی حکومت مشروطه به گروه‌های مختلف اجتماعی را داشتند. رساله سؤال و جواب در فواید مجلس ملی نوشته حاج سید نصرالله تقوی قدیمی‌ترین رساله‌ای است که در ۱۵ شعبان ۱۳۲۴ نگاشته شد تا به

^۱ رساله مکالمه حاجی مقیم و مسافر رساله‌ای از حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی است که در رجب ۱۳۲۷ انتشار یافته است و در آن تفسیر و تبیینی اسلامی از مشروطیت و مطابقت مشروطیت با اصول شریعت ارائه شده است. در این کتاب مقیم از علمای مشروطه‌خواه و منتقد مشروطه است و با مسافر که خود حاج آقا نورالله است به بحث و گفتگو می‌پردازد. متن کامل این رساله در کتاب زیر تصحیح و منتشر شده است (نجفی، ۱۳۷۸: ۳۵۱-۳۹۱).

شبهات مطرح شده پس از طرح مسئله مباینت مشروطیت با شریعت پاسخ دهد. او در این رساله به شیوه پرسش و پاسخ از لزوم وضع قوانین در چارچوب اسلام و لزوم آزادی بیان در مجلس دفاع می‌کند (تقوی ۱/۱۳۹۰: ۵۴۹-۵۶۲). رساله دوم مشروطه میرزا صادق مجتهد در پاسخ به نظرات تقوی در این رساله نوشته شده است. رساله اول مشروطه او نیز در پاسخ به رساله مجلس شورای آسمانی عبدالرحیم الهی نگاشته شده است. الهی این رساله را در ذیقعد ۱۳۲۴ در نخستین ماه‌های تشکیل مجلس اول نوشته است تا به واسطه آن اصول و قواعد مشورت و قانونگذاری و اداره مجلس را آموزش دهد.

به رسمیت شناختن حق رأی و مسئله انتخابات یکی از اهداف اصلی جنبش مشروطه بود. به همین دلیل تشکیل مجلس شورای ملی بزرگ‌ترین دستاورد انقلاب مشروطه به شمار می‌رفت. الهی در رساله خود در نقش مدافع اعطای حق رأی عمومی و نمایندگی تمامی گروه‌های اجتماعی ظاهر می‌شود و اعتقاد دارد که «در مجالس شورای عمومی باید صلاهی عام داده و هیچ صنفی را از عالی و دانی و کافر و مسلمان مستثنی نباید داشت» (الهی، ۱/۱۳۹۰: ۶۲۶). در تقابل با چنین دیدگاهی است که میرزا صادق مجتهد حقوق مردم و برگزاری انتخابات را از انحراف‌های بزرگ در اسلام می‌انگارد. او مشروطه را حلقه سوم و پایانی زنجیره‌ای متشکل از سه رویداد قلمداد می‌کند که انحراف و اشتباه در اسلام را پایه گذاشتند. نخستین حلقه این زنجیر ماجرای سقیفه بود که طی آن حکومت اسلامی از جانشینان برحق و منصوب الهی پیامبر به مردم سپرده شد و امامت به کلی از میان رفت. واقعه عاشورا دومین حلقه این زنجیر بود که در آن زمین و آسمان‌ها در شهادت امام حسین (ع) خون گریستند. از نظر میرزا صادق، این دو رویداد هر چقدر هم فاجعه‌بار بوده باشند، باز هم اصول اساسی دین، یعنی توحید، نبوت و معاد، را به جای خود نگه داشتند و خللی بر آنها وارد نکردند. با این حال، در مشروطه این سه اصل اساسی دین کاملاً کنار رفت زیرا در نظام مشروطه انتخاب حاکم و تعداد حاکمان حق مردم انگاشته شد. در این نظام تمامی مردم صاحب حقوق شناخته شدند. نتیجه این تغییرات کنار گذاشتن خدا و خلفای او و برچیده شدن بساط دین الهی بر روی زمین بود:

«در اولی اگرچه به تأسیس آن اساس که اختیار و ولایت امور خلق را از خلفای الهیه مسلوب نموده، به خلق سپردند، امامت را برداشتند و قتل ائمه هدی و سفک دمای صلحا و اختیار مؤمنین بر آن اساس مرتب شد و در دویمی که شعبه‌ای از شعب اولی بود، به آن افعال و اعمال شنیعه مرتکب شدند که زمین و آسمان‌ها خون گریست، لکن توحید و نبوت و معاد را به جای خود نگه داشته بودند؛ اما در این اساس اخیری، همه اینها پاک شسته می‌شود» (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۲۷۹).

میرزا صادق انتخابات را اولین باب کفر و نخستین خشت بنیان آیین دهری و طبیعی مذهب‌ان می‌داند و از حقیقت آن سخن می‌گوید. از نظر او، بعد از آن که بساط سلطنت از دستگاه الهی برچیده شد و زنجیر بندگی پادشاهان الهی از گردن مردم برداشته شد، همه آزاد شدند. از این رو، از آنجا که مردم هرج و مرج را صحیح نمی‌دانستند و نظم و نسقی برای امور لازم دیدند، در وضع قانون همه را شریک کردند و چون این قانون با حضور تمام مردم حاصل شد، این زمینه را غیرمستقیم فراهم آوردند که مردم با رضایت خود اشخاصی را برگزینند. بدین ترتیب، عده‌ای از منتخبان به وضع قوانین پرداختند که محصول عملکرد تمام ملت باشد:

«آن عده را مجلس شورای ملی و مقننه می‌نامند و شخص معین به اجرای آن قوانین را، سلطان و قوه مجریه می‌دانند و مجموع از دو قوه را، سلطنت مشروطه می‌گویند که لب لباب و جوهر مصفای کفر و طریقه و آیین دهری و طبیعیان است و انتخاب، اولین دری است که از او دخول به این طریقه و آیین می‌شود. این حقیقت انتخاب است» (همان: ۳۹۹).

بنابراین، می‌توان گفت که از نظر میرزا صادق مجتهد مردم صاحبان اصلی قدرت به شمار نمی‌روند و بنابراین، نه حق انتخاب کردن دارند و نه از حق انتخاب شدن برخوردارند. به دلیل همین برداشت میرزا صادق مجتهد از امر انتخابات بود که او حاضر به پذیرش نمایندگی مردم تبریز در نخستین دوره مجلس شورای ملی نشد.^۱

میرزا صادق تشکیل مجلس شورای ملی، تدوین قانون اساسی و نظامنامه انتخابات مجلس را ترجمه اصول و قوانین و پارلمان‌های آلمان و انگلیس می‌داند که نه تنها هیچ ارتباطی با امر به معروف و نهی از منکر در سنت اسلامی ندارند بلکه تمامی آنها را منکرانی می‌خواند که باید نهی شوند. وظیفه شرعی امر به معروف و نهی از منکر به مجلس شورا مربوط نیست چون قرار است در مجلس درباره ابعاد گوناگون حکومت جائزه از مالیات و گمرک گرفته تا قشون و سرباز بحث و گفتگو شود (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۳۰۲-۳۰۵).^۲ میرزا صادق مشروطه را «تأسیس و پیش کشیدن قانون اروپاییان» می‌نماید که «جمع مظالم و تحمیلات آنها، محدود و مضبوط است و بالسویه اجرا می‌کنند و معنی تحدید و تعدیل ظلم همین است» (همان: ۳۴۳-۳۴۴). برای میرزا صادق نظام مشروطه تأسیس قوانین اروپاییان و اجرای آن در کشورهای اسلامی است که سرانجام موجب از بین رفتن بیضه اسلام می‌شود:

«مشروطه جز تأسیس قوانین اروپاییان و اجرای آن در ممالک اسلامی چیزی نیست، بلکه این اضر است، به همان جهتی که سابق اشاره کردیم که اجرای قوانین کفریه به دست کفار معلوم الکفر - ولو مسلمانان را مجبور و ملجأ به تمکین از او نمایند- آنقدر ضرر به دین آنها نمی‌رساند که همان قوانین را به اغوا و اشتباه کاری اشخاص لامذهب که به صورت اسلام خود را مصور کرده باشند، خود مسلمین به اسم حقانیت و مشروعیت اقامه و اجرا نمایند. در اولی شخص مسلم، مخالفت و مباینت او با دین و شریعت خود می‌بیند و تمکین اجباری، او را از دین خود به در نمی‌کند اما در دومی مباینت و مغایرت، غیر ممیز/است/، و به رضا و رغبت در آیین دین خود خارج و تمکین و انقیاد به طریقه و آیین کفر می‌نماید و بیضه دین و اسلام را همین دومی از بیخ و بن زایل می‌کند، نه اولی» (همان: ۳۲۸).

برخلاف دیدگاه میرزا صادق مجتهد، کوشش مشروطه‌خواهان این بود که مشروطه را دولتی مشروط و مقید به شریعت معرفی کنند. سید نصرالله تقوی در رساله خود دولت مشروطه را مسئول اجرای «قوانین موضوعه احمدی (ص)» می‌داند و «قوانین شرع خاتم انبیاء» را ضامن آسایش انسان و تعطیل نشدنی معرفی می‌کند (تقوی، ۱/۱۳۹۰: ۵۵۴-۵۵۵). اما به اعتقاد میرزا صادق، مشروطه مشروع شده نیست. از نظر او، تقوی و حتی علمای نجف که از مشروطه طرفداری می‌کردند دچار تناقض بودند. تناقض آنها این بود که هم اعتقاد

^۱. میرزا صادق مجتهد در نخستین دوره انتخابات مجلس شورای ملی شرکت کرد و به عنوان نفر چهارم از میان علما برگزیده شد. در نظامنامه انتخابات مجلس شورای ملی ۱۲ نماینده برای تبریز مشخص شده بود و انتخابات این شهر از روز ۷ رمضان ۱۳۲۴/۲ آبان ۱۲۸۵ شروع شد. با اعلام نتایج انتخابات از میان علما ثقه الاسلام ۸۳ رأی، میرزا فضلعلی آقا ۶۳ رأی، میرزا حسن مجتهد ۶۲ رأی، میرزا صادق مجتهد ۳۸ رأی، میرزا علی اکبر آقا ۳۲ رأی و میرزا ابوالحسن صدرالاشراف ۳۴ رأی کسب کردند. میرزا صادق مجتهد و میرزا حسن مجتهد و ثقه الاسلام نمایندگی مجلس شورای ملی را نپذیرفتند و در نهایت میرزا فضلعلی آقا و میرزا یحیی امام جمعه خویی دو نماینده علمای تبریز در مجلس شورای ملی شدند (روزنامه ملی، س ۱، ش ۸ (۲۶ رمضان ۱۳۲۴)).

^۲. منابع دوران مشروطه، برخلاف نظر میرزا صادق مجتهد، اشاره‌ای به استفاده از قانون اساسی انگلستان و آلمان در نوشتن قانون اساسی مشروطه ندارند. همانطور که مخبرالسلطنه از تدوین‌کنندگان قانون اساسی نوشته است، قانون اساسی مشروطه را براساس قانون اساسی بلژیک که خود آن برگرفته از قانون اساسی فرانسه بود نگاشتند. مخبرالسلطنه که از نگارندگان قانون اساسی بود معتقد است که باید از قوانین انگلستان استفاده می‌شد که به اصلاحات تدریجی و مبتنی بر قوانین پیشین استوار است اما این اتفاق رخ نداد (هدایت، ۱۳۴۴: ۱۴۵).

داشتند مشروطه مشروعه نمی‌شود و هم معتقد بودند که مشروطه و مجلس واجب شرعی و مقدس است. میرزا صادق مجتهد در واکنش به این تناقض و لزوم مشروعه شدن مشروطه می‌نویسد:

«گاهی می‌گویند مشروطه، مخالف شرع است [و] محال است مشروعه شود و گوینده او را مجسم گاو عمامه‌دار می‌نامد و گاهی خود بلافاصله می‌گویند شرعاً واجب است و حال آنکه در صورتی که شرعاً واجب شد، از واجبات شرعی می‌شود و واجبات شرعی، مشروع نباشد و یا خلاف شرع، شرعاً واجب باشد، اسباب حیرت است و جز اینکه این متکلم من حیث لایشرع حرفی می‌زند، محملی ندارد. حیث باشد از اهل علم بلکه از مدعی علم بلکه متشکل به صورت اهل علم این قسم کلمات! و تعجب از این است که این مرد به هر دو طرف می‌زند!» (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: 344).

موضوع شورا یکی از مهم‌ترین مسائل مورد مناقشه جناح‌های مختلف مشروطه‌خواه بود. آیه قرآنی «و امرهم شورا بینهم» در متون مشروطه‌خواهان عمدتاً به ابزاری کارآمد در دفاع از تبیین دینی نظام مشروطه بدل شده بود. میرزای نائینی در تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله و حاج آقا نورالله اصفهانی در رساله مکالمه مقیم و مسافر با استناد به این آیه از وجوب شرعی مشروطه دفاع کرده‌اند. حاج آقا نورالله در رساله خود اعتقاد دارد که دارالشورا از ابتدای خلقت عالم و آدم وجود داشته و تمامی عقلای عالم در اموری که قابل مشورت بود، مشورت می‌کردند:

«به زمان صاحب شریعت مطهره - صلی الله علیه و آله - حضرت رسول همه وقت در اموری که قابل مشورت بود، با اصحاب مشورت می‌فرمود. با اینکه عقل کل بود و حاجت به مشورت نداشت محض ارشاد بوده است. خصوصاً در جنگ‌ها و غزوات و طریق حمله یا مدافعه دشمن مشورت می‌فرمود. و قصه حفر خندق رأی سلمان را اختیار فرمود. که عرض کرد در عجم خندق حفر می‌نمایند. در قرآن مجید است و می‌فرماید که «امرهم شوری بینهم» یعنی آنها کارشان از روی مشورت است با اصحاب بکن و آنها را طرف مشورت قرار بده که این مطلب نهایت مرحمت در حق آنها بوده است» (نجفی، 1378: 357).

میرزای نائینی نیز اعتقاد دارد که بنای حکومت اسلامی بر مشارکت تمامی مردم در نوعیات کشور استوار است و آیات قرآن کریم و سیره پیامبر اسلام به این امر تصریح دارد:

«آیه مبارکه «و امرهم شوری بینهم» اگرچه فی‌نفسه بر زیاده از رجحان مشورت دلیل نباشد، لکن دلالتش بر آنکه وضع امور نوعیه بر آن است که به مشورت نوع برگزار شود، در کمال ظهور است. سیره مقدسه نبویه صلی الله علیه و آله در مشورت با اصحاب: «و اشیروا علی اصحابی، فرمودن در حوادث را، کتب سیر مشروحاً متضمن و موافقتش با آراء اکثرهم به جایی منتهی بود که حتی در غزوه احد، با اینکه رأی مبارک حضرتش با جماعتی از اصحاب عدم خروج از مدینه مشرفه را ترجیح فرمود، و بعد هم همه دانستند که صلاح و صواب همان بود، مع هذا چون اکثریت آراء بر خروج مستقر بود از این رو با آنان موافقت و آن همه مصائب جلیله را تحمل فرمود» (نائینی، ۱۳۹۰: ۴۴۰).

از نظر میرزا صادق، در اسلام نمی‌توان از شورا در هر موضوعی استفاده کرد و استفاده از آن تکلیف نیست. برای نمونه، در امور حرام و گناه نمی‌توان از شورا استفاده کرد. سلطنت یکی از موضوعاتی است که کاربرد شورا در آن جور و ظلم آن را به حقانیت بدل نمی‌کند.

میرزا صادق معتقد است برخلاف ادعای مشروطه‌خواهان که شورا را امری می‌دانند که در اروپا به آن عمل می‌شود و در ایران کنار گذاشته شده است، منظور آنها از شورا نظام مشروطه و پارلمان‌های اروپایی است که ولایت خدا و خلفای او را انکار کرده‌اند و ولایت امور را به نمایندگان خود مردم واگذار کرده‌اند. برای میرزا صادق مجلس شورای ملی عین پارلمان‌های کشورهای خارجی است و ارتباطی به شورا در معنای اسلامی آن ندارد:

«اگر تعلق شور به سلطنت جایزه، او را از جور و معصیت بودن خارج و مبدل به حقانیت نماید، باید تعلق شور به زنا و لواط هم آنها را از معصیت بودن خارج و مبدل به حلیت نماید. اگر این محال باشد، اولی هم محال باشد؛ به علت آنکه شور در امری محال است مغیر طبیعت آن امر شود ... مقصود او از شور اینها نیست که ما گفتیم و چنین نیست که مشاوری در امور به آن معنی، مخصوص اروپاییان بوده، ایرانیان بالمره متروک داشته باشند، بلکه مقصود او پارلمان‌های اروپاییان است (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۲۹۷).

میرزا صادق مجتهد دین را از سیاست جدا نمی‌داند. از نظر او امور عرفی و شرعی یا دولتی و دینی از هم جدا نیستند و پیوند دین و سیاست ضروری است. دیانت برای تمامی امور عالم، چه دولتی و چه دینی، حکم شرعی دارد. او معتقد بود:

«نه چنین است که امور عالم منقسم به دو قسم باشد: یک قسم از آنها منسوب به شرع بوده باشد و یک قسم دیگر جداگانه منسوب به دولت، بلکه در عقیده ما مذهب اثنی‌عشری، به حد ضرورت و بدهت رسیده که احکام شرع مظهره ما اسلامیان، محیط و مستولی بر جمیع امور است. امری و شئی از امور و اشیای عالم نیست، مگر این که در او شرع را حکمی است» (مجتهد تبریزی، ۱۳۹۰: ۳۵۲).

اگر بین امور شرعی و دولتی تمایز وجود داشته باشد، جامعیت دین اسلام زیر سؤال می‌رود. احکام اسلام صرفاً در امور عبادی و آداب فردی خلاصه نمی‌شود بلکه شامل ابعاد سیاسی و اجتماعی زندگی بشر نیز می‌گردد. اجرای احکام شرعی مستلزم وجود یک حکومت دینی است و حکومت غیردینی خود را متعهد و ملزم به اجرای احکام دینی نمی‌داند. در نتیجه، میرزا صادق مجتهد نگاهی حداکثری به دین دارد. بحث او درباره شرعی یا غیرشرعی بودن تمامی امور عالم مؤید نگرش حداکثری او به دین است. نظریه دین حداقلی حضور دین در عرصه اجتماع و سپهر سیاست را انکار می‌کند و به سکولاریسم و جدایی دین از سیاست می‌انجامد اما میرزا صادق مجتهد نگاهی حداکثری به دین دارد و دین را در تمامی ساحت‌های اجتماعی و سیاسی و دنیوی و اخروی ضروری می‌داند (برای بحث رویکرد حداقلی و حداکثری به دین بنگرید به حقیقت، ۱۳۹۶: ۱۸).

آزادی یکی از مفاهیمی است که از منظر میرزا صادق مجتهد بسیار اهمیت داشت چون به تعبیر آدمیت این مفهوم از مهم‌ترین و اساسی‌ترین آرمان‌های نهضت مشروطه بود (آدمیت، ۲۵۳۵: ۲۸. آدمیت، ۱۳۶۳: ۳). روشنفکرانی مانند ملک‌خان و آخوندزاده از جمله روشنفکرانی بودند که آزادی را لازمه پیشرفت می‌دانستند و در آثارشان بدان می‌پرداختند. ملک‌خان در جزوه آزادی به نظرات جان استوارت میل درباره آزادی اشاره می‌کند و معتقد است که «ترقی بدون آزادی خیال امکان‌پذیر نیست» و در صورتی که آزادی وجود داشته باشد «از تصادم اقوال و آرای مختلفه حق در مرکز خود قرار خواهد گرفت و در عالم مدنیت ترقیات ظهور خواهد کرد» (ملک‌خان، ۱۳۲۷: ۱۷۷). آخوندزاده فرد آزادی‌خواه را کسی می‌داند که «در خیالات خود به کلی آزاد بوده و ابداً به تهدیدات دینیه مقید نشده و با اموری که خارج از گنجایش عقل و بیرون از دایره قانون طبیعت باشد، هرگز اعتبار نکند» (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۱۲). در نشریات دوران مشروطه معانی، ارزش‌ها و نمادهای آزادی‌خواهی گسترش فراوانی یافت (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۱-۳۳۳/۴-۴۴۰). برای نمونه، گردانندگان صوراسرافیل خود را پیرو

روشنگران سده هجدهم می دانستند که بنیادهای فکری انقلاب فرانسه را گذاشته بودند (صوراسرافیل، ش ۲۸، ۴ ربیع الثانی ۱۳۲۶: ۳). به روایت مخبرالسلطنه، در دوران انقلاب مشروطه آزادی خواهی چنان در جامعه گسترده شده بود که جوانان «رساله‌ای از انقلاب فرانسه برعهده دارند و می خواهند رل ربسپیر و دانتن را بازی کنند» (هدایت، ۱۳۴۴: ۱۵۰).

مقوله آزادی و مشروعیت یا نامشروع بودن آن در شریعت اسلامی یکی از وجوه مهم تضاد فکری علمای مشروطه طلب و مشروطه خواه بود. مشروطه خواهان آزادی را از اساس با مبانی اسلام مخالف می دانستند اما مشروطه طلبان آن را خلاف شرع نمی دانستند. علمای مشروطه خواه آزادی را نه در شکل غربی آن، بلکه در چارچوب شرع می فهمیدند. آنها بر این باور بودند که آزادی متعلق به دوران جدید نیست بلکه پیامبر اسلام (ص) بنیانگذار آزادی بوده است. محلاتی از فقهای حوزه نجف درباره آزادی می نویسد: «مراد از حریت، آزادی نوع ملت است از قید رقیبت استبداد پادشاه و فعال مایشاء بودن او و اعوانش در اموال و اعراض و نفوس مردم ... مقصود رهایی از استبداد است نه رهایی از قیود دینی و الهی» (شریف کاشانی، ۱۳۶۲: ۲۴۹). آخوند خراسانی و عبدالله مازندرانی افزون بر رهایی از استبداد، مرزهای آزادی را تا رهایی از استعمار و بیگانگان گسترش دادند. بنابراین، مشروطه خواهان مذهبی به آزادی از استبداد داخلی و آزادی از استعمار خارجی همزمان می اندیشیده اند. چنین تفسیری از آزادی هیچ هماهنگی با تفسیر و برداشت روشنفکران از آزادی ندارد. تقوی در رساله خود با انکار آزادی مطلق العنان به آزادی اعمال، گفتار و افکار می پردازد. از نظر او:

«حریت در اعمال آن است که هر کس از حقوق خاصه خود همچون مسکن و مأکل و ملبس به هر قسم که خواهد متمتع شود تا به درجه‌ای که نسبت به حقوق غیر، تجاوز نشود. حریت در گفتار و افکار آن است که در بیان فواید عامه مصالح نوعیه هرکس هر خیر عمومی که در نظر دارد، بدون ملاحظه و بیم در نطق و قلم اظهار کند، تا اگر صحیح است پذیرفته شود و اگر نه به دلیل و برهان مردود گردد» (تقوی، ۱۳۹۰: ۵۶۱).

الهی نیز آزادی را «روح مجلس شورا»، «مفتاح کنوز ترقی»، «عمود دین و دنیا» می خواند که بدون آن شکوفه‌های علوم و معارف به بار نمی شینند:

«حریت افکار به منزله روح مجلس شوری است. حریت افکار مفتاح کنوز ترقی است. حریت افکار عمود دین و دنیا است. بی حریت افکار شمع مشورت نفروزد. بی حریت افکار شعله خذلان فرونشیند و درخت سعادت بار ندهد و شکوفه‌های علوم و معارف بار نانشسته می ریزد» (الهی، ۱۳۹۰: ۶۲۷).

میرزا صادق این برداشت‌ها از آزادی را نفی می کرد. از نظر او، مقصود مشروطه خواهانی چون تقوی و الهی از آزادی «خروج از اسارت سلطنت استبدادی اعم از سلطنت استبدادی الهی یا انسانی و احکام آن» است. برای آنها فرقی بین حضرت محمد (ص) و پادشاهان وجود ندارد و هر دو سلاطین مستبد و ظالمی هستند که بر مردم مسلط شده اند. میرزا صادق منظور از این آزادی را «بی دینی و خلع التزامات شریعتی و بسط آیین دهری و طبیعی گری» می داند تا همان وضع معمول اروپا نیز در ایران ایجاد شود. این وضع معمول در اروپا چگونه است؟. به تعبیر او:

«حریت که می خواهند، همان بی دینی و خلع التزامات شریعتی و بسط آیین دهری و طبیعی گری را می خواهند، همان وضع و آیین که در اروپا معمول است، در ایران هم آن وضع و آیین معمول شود و چون این مقصد موقوف است بر اینکه دستگاه دین و شریعت برچیده شود، والا بدون او ممکن نیست با امردها و زنهای روباز دست به هم زده، در کوچه و بازار و مواقع تنزهات مشغول تنعم و تفکه باشند یا مست شراب شده، هرجا بروند یا در ماه

رمضان علنی اکل و اشرب نمایند یا با فواحش و مخثنین بدون خفا و خوف تأنس کنند و مجلس آرایند و صاحب هر عقیده و مذهبی بتواند آشکارا بدون خوف و تقیه به طبق آیین مذهبی خود حرکت و رفتار نماید؛ چنانکه در اروپا می‌نمایند، و برچیده شدن دستگاه دین و شریعت موقوف است به تغییر وضع سلطنت، والا ممکن نیست با آن وضع سابق سلطنت، این مقصد حاصل شود؛ زیرا که آن وضع سابق سلطنت در احکام، تابع شریعت بود و آن سلطنت، قانونی غیر از شریعت نداشت» (مجتهد تبریزی، 1390: 414).

او به این نکته آگاه است که آزادی انواع و اقسامی از قبیل آزادی فکر و اندیشه، آزادی بیان و قلم، آزادی مطبوعات دارد، اما هدف این آزادی‌ها را رهایی از اصول اسلام می‌داند. در نظر مشروطه‌خواهانی مانند تقوی، مجلس شورا می‌تواند اقدامات مهم انجام دهد از جمله میزان عدل را برپا کند و ظلم را ریشه‌کن سازد. تقوی اعتقاد دارد که:

«به قوت این مجلس می‌توان رفع تعدی و ظلم ظالمین را کرد. به کمک این مجلس می‌توان بدون تخصیص و استثناء، احکام الهی را نسبت به وضع و شریف مجری داشت ... به قوت این مجلس می‌توان نصب میزان عدل و رفع قاعده ظلم کرد» (تقوی ۱۳۹۰: ۵۵۷-۵۵۸).

این برداشت از عدالت در بافت اجتماعی ایران دوران مشروطه معنا می‌یابد که معیاری قانونی و نهادی برای اجرای عدالت وجود نداشت. مشروطه و مجلس چشم امید مردم برای رفع ظلم و ستم و اجرای عدالت بود. اما میرزا صادق بر آن است که عدالت در مشروطیت به قانون فروکاسته می‌شود، در صورتی که عدالت در دین و قوانین و احکام الهی که به پیامبران نازل شده وجود دارد. مردم ناگزیرند تمامی قوانین و احکام الهی از جمله عدالت را بپذیرند. مطالبه عدالت از سوی مردم به دو دلیل غلط است. نخست آن‌که مردم اساساً حق مطالبه ندارند و تنها وظیفه آنها بندگی و انقیاد است. دوم آنکه مطالبه عدالت از خداوند معنایی ندارد چون خداوند و خلفای او بساط عدالت را مهیا کرده‌اند. اگر مردم عدالت را از غیر خدا درخواست کنند از غاصب و جائر که منبع ظلم است درخواست کرده‌اند و این شبیه انتظار داشتن سرما از آتش است. در نگاه میرزا صادق مجتهد عدالت صرفاً منحصر به معصوم است:

«عدل منحصر به سلطنت الهیه و جریان قوانین آنها، که احکام کتاب مکنون است، به دست مباشرین آن، که منصوبین از جانب حضرت احدیت باشند و سایر مردم گردن به طوع و انقیاد او نهند و خداوند تعالی، دستگاه همین سلطنت حق خود را در روی زمین از ابتدای خلقت دنیا تا انقراض آن گسترده و مهیا فرموده است» (همان: 266-267).

نتیجه‌گیری

منظومه اندیشه سیاسی میرزا صادق مجتهد تبریزی مبتنی نظریه سیاسی شیعه است. در رسائل مشروطه او دو تلقی روشنفکران مشروطه‌خواه و علمای مشروطه‌خواه از مشروطیت از تیغ تیز نقد او در امان نمانده‌اند. گرچه او در ابتدا با تردید از مشروطیت حمایت کرد، اما با روشن‌تر شدن اهداف و مسیر این جنبش نه تنها اندیشه‌های مشروطه‌خواهان تندرو را با شریعت ناسازگار تشخیص داد بلکه نظرات علمای مشروطه‌خواهی همچون میرزای نائینی و حتی دیدگاه شیخ فضل‌الله نوری درباره مشروطه مشروعه را نیز برخطا شمرد که یکی در پی توجیه شرعی مشروطیت بود و دیگری از مشروط شدن آن به شریعت دفاع می‌کرد. برخلاف دیدگاه مشروطه‌خواهان، میرزا صادق مجتهد در پی تحقق سیاست دینی بود. به زعم او، حکومت باید از اصول و آموزه‌های شریعت پیروی کند و در تمامی ابعاد حیات سیاسی و اجتماعی متکی به آراء شرعی باشد. به نظر او، شریعت قانونی جامع و کامل است و برای همه ابعاد زندگی انسان حکم الهی دارد. بنابراین

هیچ نیازی به قوانین بشری نیست. قانون اسلامی برای یک نظام اجتماعی کامل برنامه دارد. او اعتقاد داشت که مشروطیت به این دلیل که قصد ایجاد قوانین جدید، برگزاری انتخابات، به رسمیت شناختن آزادی و سپردن امور جامعه به مردم را دارد در نقطه مقابل احکام ثابت الهی شریعت قرار می‌گیرد. میرزا صادق مجتهد بیش از آن که یک نظریه یا نظام سیاسی جدید ارائه دهد، با تکیه بر نظریه سیاسی تشیع به نقد اجزاء و عناصر اندیشه و نظام مشروطیت و لزوم تشکیل حکومت دینی برای اجرای آموزه‌های شرعی اکتفا می‌کند. او ارتباط بین مشروطیت و شریعت را به سرما و آتش تشبیه می‌کند. از دیدگاه او، خاستگاه شریعت خدا و معصوم و جانشینان او و خاستگاه مشروطیت شیاطین و جانوران و مردم هستند. بنابراین، به زعم او، هیچ راهی برای سازگار کردن مشروطیت و شریعت به دلیل خاستگاه‌های متفاوت آنها وجود ندارد. مخالفت او با نظام مشروطه و تلاش برای نشان دادن تقابل آن با شریعت تداوم تاریخ حدود هزار ساله نظریه سیاسی شیعه در باب حکومت و نظام سیاسی در عصر غیبت را نشان می‌دهد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مقاله را به نگارش درآورده است.

اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده و این موضوع مورد تأیید اوست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسنده قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسنده از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی (۱۳۵۷). مکتوبات، تبریز: نشر احیاء.
- _____ (۱۳۵۱). مقالات، تهران: انتشارات آوا.
- آدمیت، فریدون (۲۵۳۵). ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران: انتشارات پیام.
- _____ (۱۳۶۳). فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران، تهران: انتشارات پیام.
- آل‌احمد، جلال (۱۳۸۹). در خدمت و خیانت روشنفکران، چ ششم، تهران: انتشارات فردوس.
- ابوالحسنی (مندز)، علی (۱۳۸۰). «آیت‌الله حاجی میرزا حسن آقا مجتهد تبریزی مؤسس و مصحح مشروطه در تبریز»، تاریخ معاصر ایران، ۵ (۱۸)، ۱۳۸۰.
- الهی، عبدالرحیم (۱۳۹۰). «مجلس شورای آسمانی» در رسایل مشروطیت: مشروطه به روایت موافقان و مخالفان، (ج ۱)، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

افشار، ایرج (۱۳۸۶). نامه‌های مشروطیت و مهاجرت (از رجال سیاسی و بزرگان محلی به سید حسن تقی‌زاده سال‌های ۱۳۲۵ قمری به بعد). تهران: قطره.

امیرخیزی، اسماعیل (۱۳۷۹). قیام آذربایجان و ستارخان، تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.

انصاری، مرتضی (۱۴۱۳). المکاسب، قم: احسن الحديث.

تقوی، سید نصرالله (۱۳۹۰). «سؤال و جواب در فواید مجلس» در رسایل مشروطیت: مشروطه به روایت موافقان و مخالفان، (ج ۱)، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

تقی‌زاده، سید حسن (۱۳۷۹). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، به کوشش عزیزالله علیزاده، تهران: فردوس.

جاوید، سلام‌الله (۱۳۴۷). نهضت مشروطیت ایران و نقش آزادی‌خواهان جهان، تهران: انتشارات دنیا.

جعفریان، رسول (۱۳۸۷). درک شهری از مشروطه: مقایسه حوزه مشروطه‌خواهی اصفهان و تبریز. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

حقانی، موسی (۱۳۷۸). «تهران و تبریز: دو کانون پراکنش مشروطیت»، تاریخ معاصر ایران، ۳ (۱۰)، ۱۳۷۸، ص

حقیقت، سید صادق (۱۳۹۶). مبانی اندیشه سیاسی در اسلام. قم: دانشگاه مفید.

دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۲۷). حیات یحیی، تهران: فردوس.

دنیاپور، احمد و هاشمیان، هادی (۱۳۸۶). بیان صادق: بررسی احوال، افکار و آثار آیت‌الله آقا میرزا صادق مجتهد تبریزی. تبریز: مهد آزادی.

روزنامه انجمن تبریز، س ۱، ش ۱۴، (۱۶ شوال ۱۳۲۴).

روزنامه ملی، س ۱، ش ۸، ۲۶ رمضان ۱۳۲۴.

زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۷۴). رسائل مشروطیت (۱۸ رساله و لایحه درباره مشروطیت)، تهران: کویر.

_____ (۱۳۹۰). رسایل مشروطیت: مشروطه به روایت موافقان و مخالفان، (ج ۱)، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

سید مرتضی (۱۳۸۰). رساله فی العمل مع السلطان، ترجمه محمود شفیعی، نشریه علوم سیاسی، ش ۱۴، ۱۳۸۰.

مجتهد تبریزی، میرزا صادق (۱۳۹۰). «رساله مشروطیت ۲» در سیدعلوی، سیدابراهیم (۱۳۹۰). تبیان صادق: سرگذشت آثار و افکار آیت‌الله میرزا

صادق آقا تبریزی. قم: مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه.

شاکری، خسرو، آرشاویز چلنگریان، تیگران درویش و... (۱۳۸۲). نقش ارامنه در سوسیال‌دموکراسی ایران (۱۹۰۵-۱۹۱۱)، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.

_____ (۱۳۸۷). پیشینه‌های اقتصادی-اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال‌دموکراسی در آن عصر، تهران: اختران.

شریف کاشانی، محمد مهدی (۱۳۶۲). واقعات اتفاقیه در روزگار، ج ۱، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: نشر تاریخ ایران.

صور اسرافیل، ش ۲۸، ۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶.

طالبوف، عبدالرحیم (۲۵۳۶). کتاب احمد، تهران: انتشارات شبگیر.

طاهرزاده بهزاد، کریم (۱۳۳۴). قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، تهران: اقبال.

فتحی، نصرت‌الله (۱۳۵۵). مجموعه آثار قلمی شادوران فقه‌الاسلام شهید تبریزی، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

قره‌داغی، معصومه و دوست‌زاده، غلامرضا (۱۳۹۷). میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی و جنبش اجتماعی مشروطه، پانزده خرداد، ش ۵۶، ۱۸۹-۲۱۲.

قیصری، علی (۱۳۸۹). روشنفکران ایران در قرن بیستم، ترجمه محمد دهقانی، ج دوم، تهران: انتشارات هرمس.

کدیور، محسن (۱۳۸۷). نظریه‌های دولت در فقه شیعه، تهران: نی.

کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۵۷). تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۱، به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

کسروی، احمد (۱۳۴۴). تاریخ مشروطه ایران. تهران: امیرکبیر.

مجتهدی، مهدی (۱۳۷۷). رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، به کوشش غلامرضا مجد طباطبایی، تهران: انتشارات زرین.

مرتضوی، سیدخدیار (۱۳۸۸). کاوشی در روش‌شناسی تاریخ اندیشه‌های سیاسی (مطالعه موردی: نقد اسکینر بر روش‌شناسی قرائت متنی)، فصلنامه

سیاست مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۹، شماره ۱، بهار ۱۳۸۸، ص ۲۸۵-۳۰۴.

ملانصرالدین، ش ۱۰، ۲۹ ربیع‌الآخر ۱۳۲۴.

ملک‌زاده، مهدی (۱۳۶۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱-۳، تهران: انتشارات سخن.

ملکم خان، میرزا (۱۳۲۷). مجموعه آثار میرزا ملکم خان، به کوشش محیط طباطبایی، تهران: کتابخانه دانش.

موسوی، سید سعید و دیگران، (۱۳۹۸). استبداد یا مشروطه؟ بررسی دیدگاه آیت‌الله میرزا صادق آقا مجتهد تبریزی، سیاست متعالیه، ۷ (۲۴)، ۱۳۹-۱۵۸.

نجفی، موسی (۱۳۷۸). اندیشه سیاسی و تاریخ نهضت حاج آقا نورالله اصفهانی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

نبوی، نگین (۱۳۸۸). روشنفکران و دولت در ایران، ترجمه حسن فشارکی، تهران: شیرازه.

نوری، شیخ فضل‌الله (۱۳۹۰). «رساله حرمت مشروطه»، در رسایل مشروطیت: مشروطه به روایت موافقان و مخالفان، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

ویجویه، محمدباقر (۲۵۳۵). تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز. تهران: امیرکبیر.

هدایت، مخبرالسلطنه (۱۳۴۴). خاطرات و خطرات. تهران: کتابفروشی زوار.

References

- Abolhasani (Monzer), Ali (2001). "Ayatollah Haji Mirza Hassan Agha Mojtahed-e Tabrizi, the founder and reformer of the constitution in Tabriz", *Contemporary History of Iran*, 5 (18), 2001.
- Adamiyat, Fereydu (1976). *The Ideology of the Constitutional Movement*, Tehran: Payam Publications.
- _____ (2535). *The idea of social democracy in the Iranian Constitutional Movement*, Tehran: Payam Publications.
- Afshar, iraj (2007). *The Letters of constitutionalism and migration (from politicians and local elders to Seyyed Hasan-e Taghizadeh from 1325 onwards)*, Tehran: ghatreh.
- Akhundzadeh, Mirza Fath'ali (1979). *Maktubat*, Tabriz: Nashre Ehya.
- _____ (1971). *Maghalat*, Tehran: Entesharat-e Ava.
- Aleahmad, Jalal (2010). *In the Service and Betrayal of Intellectuals*, Tehran: Ferdos Publication.
- Amirkhizi, Ismail (2000). *Azarbaijan Uprising and Sattar Khan*, Tehran: Negah Publishing House.
- Ansari, Morteza (1992). *Al-Makasab*, Qom: Ahsan al-Hadith.
- Dolatabadi, Yahya (1327). *Hayat Yahya*, Tehran: Ferdous.
- Dunyanour, Ahmad and Hashemian, Hadi (2007). *Bayan Sadegh: Examining the status, thoughts and works of Ayatollah Agha Mirza Sadegh Mujtahid Tabrizi*. Tabriz: Mahd Azadi.
- Elahi, abdollah (2011). *Majles-e shoray-e asemani in Constitutional treatises: constitutionalism in Narrative of Opposite and opponent* (vol 1), Tehran: The Institute of Research and Development of Human Sciences.
- Fathi, Nusratullah (1976). *The collection of works of Thagha-ul-Islam Shahid Tabrizi*, Tehran: Publications of the National Art Association.
- Gharehdaghi, Masoomeh & Doostzadeh, Gholamreza (2019). *Mirza Sadegh Agha Mojtahid-e Tabrizi and the Constitutional Social Movement*, *Panzdah-e khordad*, N 56, 189-212 pp.
- Haqiqat, Seyyed Sadegh (2017). *Foundations of political thought in Islam*. Qom: Mofid University.
- Gheisari, Ali (2010). *Iranian Intellectuals in Twentieth Century*, Tehran: Hermes.
- Haqqani, Musa (1999). "Tehran and Tabriz: Two Hot Spots of Constitutionalism", *Contemporary History of Iran*, 3 (10), 1378, p.
- Hedayat, mokhberolsaltaneh (1965). *Diaries and Dangers*. Tehran: Zavar.
- Jafarian, Rasool (2008). *Urban understanding of constitutionalism: comparison of constitutionalism in Isfahan and Tabriz*. Tehran: Institute of Contemporary History of Iran.
- Javid, Salamullah (1995). *Iran's constitutional movement and the role of the world's freedom fighters*, Tehran: Dunya Publications.
- Kadivar, Mohsen (2008). *State theories in Shia jurisprudence*, Tehran: Ney.
- Kasravi, Ahmed (1965). *Constitutional history of Iran*. Tehran: Amir Kabir.
- Kermani, Nazim al-Islam (1978). *History of Iranian Awakening*, Volume 1, edited by Ali Akbar Saeedi Sirjani, Tehran: Farhang Iran Foundation.
- Malekzadeh, Mehdi (1987). *History of Iran's Constitutional Revolution*, Vol.1-3, Tehran: Sokhon Publications.
- Malkam khan, Mirza (1948), *Mirza Malkam Khan Collections*, Tehran: Danesh Library.
- Mojtahedi, Mahdi (1998). *The men of Azerbaijan in the era of constitutionalism*, by the effort of Gholamreza Majid Tabatabai, Tehran: Zarin Publications.
- Molla Nasroldin*, M 10, 24 May 1906.
- Mojtahid-e tabrizi, mirza sadegh (2011). *Constitutional treatises: constitutionalism in Narrative of Opposite and opponent* (vol 1), Tehran: The Institute of Research and Development of Human Sciences.
- Mortazavi, Seyed Khodayar, (2008). A Research in Methodology OF history OF political thoughts (case study: skinner's critic in methodology of textual readings), *Policy Quarterly, Journal of the Faculty of Law and Political Science*, Volume 39, Number 1, Spring 2008, pp. 285-304.
- Mousavi, seyed saeid, Baha al-Din Qahremani Nezhad, Ahmad Rahdar, Tyranny or Constitutionalism? Investigation of Ayatollah Mirza Sadeq Aqa Mojtahed Tabrizi's Viewpoint, *Siasate motalieh*, 7th Year, No.24, Spring 2019, pp. 139-158.
- Nabavi, negin (2009). *Intellectuals and the state in iran*, tehran: Shirazeh Publication and Research.
- Naini, Mohammad Hossein (2011). *Tanbihol ommeh va tanzihol melleh*, In *Constitutional treatises: constitutionalism in Narrative of Opposite and opponent* (vol 1), Tehran: The Institute of Research and Development of Human Sciences.
- Najafi, Mousa (1378). *Political thought and history of haj agha nourolah'e esfahani movement*, Tehran: institute of contemporary history of iran.
- National newspaper*, s 1, No 8, 13 november 1906.

- Qaradaghi, Masoumeh and Dostzadeh, Gholamreza (2018). Mirza Sadegh Agha Mojtahed Tabrizi and the constitutional social movement, *Panzdahe Khordad*, vol. 56, 212-189 pp.
- Sadr-e Hashemi, Mohammad (1984). *History of Iranian newspapers and magazines*, vol. 2, Isfahan: Kamal.
- Seyed Alavi, Seyed Ibrahim (2011). *Tebian-e Sadegh: The history of the works and thoughts of Ayatollah Mirza Sadegh Agha Tabrizi*. Qom: Shia Bibliography Institute.
- Seyed Morteza (2001). *Risalah Fi al-Amal Ma al-Sultan*, translated by Mahmoud Shafi'i, Journal of Political Science, Vol. 14, 2001.
- Shakeri, Khosrow, Arshavir Chalangarian, Tigran Darvish, etc. (2003). *The role of Armenians in Iran's social democracy (1911-1905)*, Tehran: Shirazeh Publication and Research.
- _____. (2008). *Socio-economic backgrounds of constitutionalism movement and development of social democracy in that era*, Tehran: Akhtaran.
- _____. (1984). *The Thought for Social Democracy*, Tehran: payam publications.
- Sharif-e Kashani, Mohammad Mahdi (1983). *Accidental events in our time*, vol. 1, by Mansoureh ettehadiye and Syros Saadovandian, Tehran: Tarikh Iran Publishing House.
- Skinner, Quentin, (2002). *Visions of politics vol 1*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Soor-e Esrafil, No. 28, 4 july 1908.
- Tabriz Association Newspaper*, s 1, n 1, 3 december 1906.
- Taghavi, seyed nasrollah (2011). *Question and answer about assambly merits in Constitutional treatises: constitutionalism in Narrative of Opposite and opponent* (vol 1), Tehran: The Inistitue of Research and Development of Human Sciences.
- Taghizadeh, Seyyed Hassan (2000). *History of Iran's Constitutional Revolution*, by Azizullah Alizadeh, Tehran: Ferdous.
- Taherzade Behzad, Karim (1955). *Azerbaijan uprising in Iran's constitutional revolution*, Tehran: Iqbal.
- Talebof, Abdolrahim (1978). *Ketab-e Amad*, Tehran: Shabgir.
- Vijoyeh, Mohammad Bagher (1976). *The history of the Azerbaijan revolution and the riots in Tabriz*. Tehran: Amir Kabir.
- Zarginejad, Gholamhossein (1995). *Constitutional treatises (18 treatises and bills about constitutionalism)*, Tehran: Kavir.
- _____. (2011). *Constitutional treatises: constitutionalism in Narrative of Opposite and opponent* (vol 1), Tehran: The Inistitue of Research and Development of Human Sciences.